

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 15 (17152)

2006 чылдың
ФЕВРАЛЬ 14,
вторник

Номери парлагже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 17.30
Садар өртээ – 4 рубль.

2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында Тыва Республиканың Чазааның

ОТЧЕДУ

Кирилде

2005 чылда Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Айыткалында хевирлеттинген кол-кол мурнады көөр чүүлдерге дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Айыткалында, Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда мурнунуң программазында, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин прогнозунда, «2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хойлузуна тодараттыңан сорулгаларны удуртулга болдуруп боттандырып келген.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Айыткалы күүседире-биле Тыва Республиканың Чазаа хемчеглерни бадылаан, 87 пунктуң 66-зын күүсеткен, 21-и күүселдениң чадазында. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Айыткалы күүседире-биле хүлээп алдыңан 222 хемчегниң 166-зын күүсеткен, 56-зы күүселдениң чадазында.

Тыва Республиканың Чазаа Даргазының соңгулда мурнунуң программазын күүседиринин талазы-биле ажыл уламчылаан. 395 хемчегниң 231-и күүсеттинген, 164-ү күүселдениң чадазында. Тыва Республиканың Чазаа Даргазының соңгулда мурнунда ужуражылгаларының үезинде соңгучулардан кирген 1133 чагыгның 895-и күүсеттинген, 238-и күүселдениң чадазында.

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында Тыва Республиканың Отчеду-биле кожуннарга болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга таныжылга үезинде демдеглээн чүүлдерниң болгаш санал-оналдарның 77,3 ажыг хуузу күүсеткен.

Оназ кичээнгейни чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын бедидеринче, яды-түреңги чорукту ажып эртеринин талазы-биле программаны күүседиринче, ажылга хаара тударын хандыраарынче, сайгырыкчы чорукту хөгжүдеринче, регионалдыг каттышкан продуктуң хемчээлин көвүдөдиринче, экономиканың баазалыг адырларының, көдээ ажыл-агыйның, тудуг комплекзинин турум ажылдарынче угландырып келген. Улуг күженишкенин хойлу-дүрүм сагылгазын, корум-чурум камгалалын, республика хамаатыларының террорга удур камгалалын быжыглаарының талазы-биле хемчеглерни боттандыраарынче углап келген.

I. Социал адырның турум ажылдарын хандыраары

Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазында кол угландырышкынарның бирээзи болза, чурттакчы чоннуң амыдыралының деннелин бедидеринин, социал адырның албан черлеринин турум ажылын хандыраарының талазы-биле хемчеглерни күүседире болган.

Чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр айның ортумак орулгалары 4013 рубль болган, айда ортумак шалың – 6754,8 рубль. Чурттакчы чоннуң холунда бар боттуг орулгаларның өзүлдези 7,9 хуу болган, боттуң күш-ажыл төлевири – 12,4 хуу. Чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр айның ортумак акша орулгалары амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлин 988 рубльге азы 32 хууга ашкан.

Күш-ажыл. Бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевиринин талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизинин болгаш эң адаккы күш-ажыл төлевири хемчээлин ийи удаа өстүрген. Бирги разрядтын тариф салыышкыны 600 рубль турганындан 800 рубльге чедир бедээн, күш-ажыл төлевири эң адаккы хемчээли 33,3 хууга өскөн.

Социал аштежилгени улам ыңай хөгжүдер база республикага күш-ажыл харылзааларын таарыштырар сорулга-биле адырларның 8 тариф дугуржулгазы: чурталга-коммунал ажыл-агыйында, агро-үлетпүр комплекзинде, почта болгаш электри харылзаазында, кадык камгалалында, өөредилгеде, культурада, херглекчилер кооперациясында, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө адырында ажылдап турар. Янзы-бүрү хевиринин өңчүзүнүн 556 бүдүрүлгелеринде, албан черлеринде болгаш организацияларында коллективтиг керээлерни чарган. Социал-күш-ажыл харылзааларын таарыштыраарының талазы-биле үш талалыг республика комиссиязының хуралдарына дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының социал-экономиктиг байдалын экижидеринин, шалың төлевириде өрелерни кызыраарының, экономика адырларына чаа-чаа ажылчын туруштарны тургузаарының болгаш өске-даа айтырылганы

сайгарып көргөн.

Республиканың **чурттакчы чоннуң яды-түреңги деңгелин** чавызадыр база ону ажылга хаара тударына деткимче көргүзөр сорулга-биле Чазаа чурттакчы чоннуң чорукту хандыраарының болгаш хоорайларның иштинге чединмес өг-бүлелеринин дугайында мөөң сан-медээлерни тодарадырының талазы-биле ажылды чоруткан. Республикада 77,6 муң өреге бар, оларда 87,5 муң өг-бүлелер чурттап турар. Өреге бүрүзүн кезип шинчилээнинин түннелдери-биле яды-түреңги чорукту ажып эртеринче, ажылга хаара тударынче, чединмес хамаатыларның сайгарлыкчы эгелээшкенин деткиринче угланган хемчеглерни бадылаан. Оларның күүселдизин чорудулгазына контролду боттандыраары-биле Ведомстволар аразының комиссиязын тургускан. Эрзин, Барыын-Хемчик кожуннарга болгаш Кызыл хоорайга үнүшкүнүг 4 хуралды эрттирген.

Яды-түреңги чорукту ажып эртеринин, чоннуң ажылга тургустунарына деткимчени көргүзериңиз талазы-биле хемчеглерни күүседиринге 66,3 млн. рубльди углаан, ооң иштинде Күш-ажылдың, социал болгаш аныктар политиказының яамызы – 15 млн. рубльди, Чоннуң ажылга хаара тудар федералдыг албаның Тыва Республикада эгелели – 11,9 млн. рубльди, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы – 3,1 млн. рубльди, Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамы – 7,1 млн. рубльди база тус черниң бот-башкарылга органның – 8,1 млн. рубльди чоруткан. Часкы хову ажылдарын чорударына болгаш чединмес хамаатыларга картофель үрезинин садып алырынга 2,3 млн. рубльди үндүрүп берген. Яды-түреңги чорукту ажып эртеринин талазы-биле тускай сорулгалыг республика программазының хемчеглеринин күүселдизинин иштинге 9 түү балык тудар херекселдерни, тараа культураларын чажар 4 түү көдээ ажыл-агый техниказын садып алган. Кат-чимис культураларын болбаазырадырынга 5 тонна чигирни болгаш 2 автомашинаны, 1,3 млн. рубль ниити түңге садып алган, 1,1 млн. рубльди төрүүр мал садып алырынче углаан. 31,9 муң хамаа-

тыны түр үенин, сезонуг болгаш хөй-ниити ажылдарына хаара туткан, а ол ышкаш доктаамал ажылга тургускан. Яды-түреңги чорукту ажып эртеринин, чоннуң ажылга тургустунарына деткимчени көргүзериңиз талазы-биле хемчеглеринин иштинге бүдүргөн продукцияның хемчээли 109,6 млн. рубль болган. Түннелинде чединмес өг-бүлелеринин саны 4,3 муңга, ооң иштинге шуут ядамык өг-бүлелеринин – 2,3 муңга кызырылган болгаш тус-тузунда 14,9 болгаш 35,5 хуу болган. Амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлинден чавыс орулгалыг чурттакчы чоннуң саны 44 хуу болган, 2004 чылда 47,3 хуу турган.

«2003-2006 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчы чоннуң ажылга тургустунарына деткимче көргүзери» деп тускай сорулгалыг республика программазын боттандыраарына 147,2 млн. рубльди углаан. Социал камгалалга онза хергелдиг ажыл чок 1,6 муң хамаатыны түр үеде ажылга тургузари-биле 2,1 млн. рубль ниити түңге 200 керээни чарган азы ол 2004 чылга көөрдө, 3 катап хөй. 4,6 муң элээдини түр үеде ажыл-биле хандырган, күүсеткен ажылы дээш оларга 2,9 млн. рубльди төлеп берген. Бодун боду ажыл-биле хандыраар чорукту база сайгарлыкчы эгелээшкенин деткир сорулга-биле 726 ажыл чок хамаатыга 723,2 муң рубльди углаан.

Профугланышкын ажылын чорударына 528,3 муң рубльди чарыгдан азы 2004 чылга көөрдө, 5,2 катап хөй. Ажыл чок хамаатыларның болгаш ажылга хаара туттунмаан чоннуң профессионал белекелдин, эде белекелдин болгаш билин бедидерин 15 өөредилге албан черлери-биле 25 мергежил аайы-биле чарган керээлерге үндөзүлгө конкурсу үндөзүлгө чоргускан. 2 муң хире кижини өөртөкөн. Ол сорулгаларга 6,7 млн. рубльди, стипендиялар төлевириңизге – 4,9 млн. рубльди чарыгдан.

Чонну ажылга хаара тудар төптөрүнүн учедунда 2005 чылдың төңчүзүндө 134 муң ажыл чок кижин турган. Бүрүткээн ажыл чок чоруктуң деңгели 2006 чылдың январь 1-де 8,3 хуу болган болгаш 5,3 хууга чавызаан. 8,3 муң кижиге ажыл чоктар пособиенин тывыскан, пособиениң ортумак хемчээли 1380 рубль болган азы 2004 чылга деңгээрге, 47,6 хуу улуг. Ол сорулгаларга 127,4 млн. рубльди чарыгдан.

2005 чылдан тура, республикага **2004 чылдың август 22-де №122-ФЗ Федералдыг Хойлууга** дүүштүр хамаатыларның чамдык категориязында күрүнениң социал деткимчезинин кезээнге чурттакчы чоннуң социал камгалалының чаа системазынче шилчилгени боттандырган. Чигелделерниң орнунга хамаатыларның чамдык категорияларына ай санының туду ажа төлээшкенин боттандырып келген. Чурттакчы чоннуң 20 категорияларының талазы-биле 29271 кижиге федералдыг даңзының сегментизин хевирлеп тургускан. Республика даңзызынче 13833 кижини кириген, ооң иштинде дайынның хоочуннарына, тылдың ажыл-ишчилеринге, политиктиг репрессиялардан когараан болгаш агарган хамаатыларга 2005 чылдың январь 1-ден тура акша төлевирилеринин хемчээли айда тус-тузунда 422, 479, 491 болгаш 441 рубль болган. Республика бюджетинден ай санының акша төлевирилеринин төлээшкенинче 77,4 млн. рубльди углаан.

Федералдыг даңзының регионалдыг сегментизин эм аймаа-биле немей хандыра сорулга-биле 23,4 муң кижинин 78,7 муң дилээн бүрүткээн, оларга 212,2 муң рецептини бижип берген. Аптека албан черлери 203,9 рецептилер-биле 54,9 млн. рубльге эм аймаан үндүрүп берген.

Тыва Республиканың бюджетинин чарыгалдуу хүлээлгелеринге 43 нозологиялар аайы-биле хоочураан аарыгы 27237

хамаатыны халас эм-таң-биле хандыраары хамааржыр. Ук сорулгаларга 1,8 млн. рубльди угландырган. Эмнелге-профилактика албан черлеринге 18638 кижин дуза дилеп кирген, дилеглеринин саны 47154 болган, ооң иштинде 3 хар чедир уруглар – 34374, хоочураан аарыгы аарыг кижилер – 12601. Оларга 146,2 муң рецептини бижип берген, 128,4 муң рецепт-биле эм-таңны үндүрүп берген. Немелде эм-таң хандырылганына саң-хөө акша хөренгилерин 2004 чылга көөрдө, 8 катап хөйү үндүрүп берген, ылаңгыя аар өртөктиг эмнээшкениге хергелдиг аарыг кижилеринин хандырылганы экижээн. Немелде эм-таң хандырылганының системазына 32 эмнелге-профилактика албан черлери, 3 аптека пунктузу, «Республиканың мөөңгөң садар аптека баазы» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези киришкен. Оларга программа хандырылгалыг 37 түү компьютер техниказын садып берген. 546 эмчи, 174 фельдшер чигелдиг рецептилер бижир эргелиг.

«Россияның (ССРЭ-нин) хүндүлүг донору» демдек-биле шаңнаткан 93 кижиге 6 муң рубль түннүг чыл санының акша төлевириңизге 558 муң рубльди үндүрүп берген.

2005 чылда күрүнениң социал дузазын ап турар 2489 хамаатыны санаторлук-курорт эмнээшкенинче, ооң иштинде «Чедер» болгаш «Үш-Белдир» курорттарже 1980 кижини чоруткан, ол бүгүге 26,5 млн. рубльди чарыгдан. Социал камгалалдыг фондузунуң акша-хөренгилеринин күсели-биле республикадан дашкаар черлерде турар санаторлук-курорт албан черлеринче 506 путевкаларны болгаш оларга аржыкылга талоннарын үндүрүп берген. Эмнедир черинге чедерде баар-кээринин халас аржыкылгазына 1,8 млн. рубльди углаан.

809 инвалидти агартылганын техниктиг херекселдери-биле, протезтер болгаш протез-ортопедтиг кылыглар-биле хандырган, ол бүгүге 7,8 млн. рубльди чарыгдан.

Хамаатыларның чамдык категорияларының хоорай болгаш хоорай кыдыының ниити ажылгалдыг транспортунга халас аржыкына социал деткимче кылдыр 16,4 млн. рубльди углаан. Халас аржыкылганы аржыкылга билеттерин 40 ажыг муң кижин алган. №122 ФЗ Федералдыг хойлууга дүүштүр үндүрүп берген акша-хөренгилеринин күсели-биле «Кызылдың пассажирлер АТБ-зи» муниципалдыг бүдүрүлгө болгаш «Ак-Довурактын пассажирлер АТБ-зи» МУБ 15 автобусу садып алган. Ындыг чүүл пассажирлер хандырылганының шынарын экижидер база хоорай транспортунга оларның сөөртүлгезинин тарифтерин биезги деңгелге арттыраар арганы берген.

Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазын төлээринге субвенцияларны 25792 хамааты алган. Федералдыг бюджеттен чурттакчы чоннуң социал камгалалының органнарынче 55,15 млн. рубльди чоруткан азы 2004 чылда көөрдө, 13,1 млн. рубль хөй. Бир кижиге онааштыр ортумак орулгалары амыдыраарының эң адаккы хемчээлинден чавыс 19 муң өг-бүлөгө республика бюджетинин күсели-биле чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазын төлээринге субсидияларны хамаатыларның амы-хууда агар саннарынче акша-хөренгилерни шилчидер арганы ажыглап, төлеп берген.

Чединмес 1020 хамаатыга, ооң иштинде 433 студентиге болгаш хөй ачы-төлдүг, долу эвес өг-бүлелерден 300 уругларга, өскүс уругларга болгаш инвалид уругларга 1,6 млн. рубль түңге **адрестиг социал деткимчени** көргүскөн. 18 хар чедир назылыг 84 муң уругларга ай санының пособиелерин төлээн, ол болза оларның ниити санындан 72 хуу болган.
(Уланчыны 2-ги арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Назыдап кыраан хамааттыларның, инвалидтерниң болгаш уруг-дарыглыг өг-бүлелериниң социал хандырылга системаны деткиириниң база комплекстибиле сайзырадырының талазы-биле ажил чоруттунган. Социал хандырылганың 31 албан черин акшаландыраарына 127 млн. рубльди үндүргөн. Өг-бүлге болгаш уруг-дарыгга социал дузаның албан черлери 18,8 муң хамаатыны хандырган. Республиканың 6 бажың-интернаттарында 875 кижичурттап турар, оларны ажаап-тежээрине 66,6 млн. рубльди уюлган. Хову-Аксының кырганнар бажыңынын, Бүрениң психоневрологтуг, Кызылдың болгаш Хайыраканың бажың-интернаттарының, Таңдының назыдап кыраан хамааттылар төвүнүң болгаш социал хандырылганың өске-даа албан черлериниң капитал болгаш агар септелгезин чоруткан. Чадаанада кырганнарга болгаш инвалидтерге 75 орунну бажың-интернаттың бирги корпусунуң тудуун дооскан. Ол сорулгаларга 8 млн. рубльди чарыгдан.

Чайгы дыштанылганың организастаттыганы бүгү хевирлери-биле 38,7 муң уругларны болгаш элээдилерни хаара туткан, 2004 чылда көөрдө, 4138 назы четпээнге азы 12 хууга хөй. Чайгы кадыхыдылга лагерлеринге 34,6 муң назы четпээнер дыштанган, оларның 20343-ү күрүнениң онза сагыш чооваашкынынга хереглелди назы четпээнер, оң иштинде өскүс болгаш ада-иезиниң каракталы чок арткан 2275 уруглар, хөй ажи-төлдүг болгаш долу эвес өг-бүлелерден 11946 уруглар база иштики херектер органнарының учедунда турар 1313 назы четпээнер. Хоорай кыдыының 37 болгаш школа чанының 181 хүндүсү лагерлеринге тустуунда 6999 болгаш 14813 уруглар база элээдилер дыштанган. Санатор-курорт албан черлеринге инвалид болгаш кадыхшылы кошкан 850 уруглар кадыхшылын экижиткенер.

Уругларның «Орленок» болгаш «Океан» Бүгү-россия төптеринге 1450 уруглар болгаш элээдилер дыштанган, 2004 чылга көөрдө, 60 кижиге азы 75 хууга хөй.

Отчеттуг чылда уругларның чайгы дыштанылганың организастатыгына чарыгдалдар 9,6 хууга өскөн болгаш 46,8 млн. рубль болган, оң 19,5 млн. рубль – социал камгаладылганың федералдыг фондузунуң акша-хөреңгилери.

Пенсия хандырылганы. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң бодунуң орулгаларының өзүлдеси 116,1 хуу болган. Бюджеттин чарыгдалдыг кезезин 2670 млн. рубльге күөсеткен. Пенсия хандырылганың бүгү хевирлериниң талазы-биле пенсияларны болгаш пособиелерни 2239,4 млн. рубльге төлээн. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң учедунда 79681 пенсия алыкчызы турар, оң иштинде күш-ажыл пенсиязының алыкчылары – 66883 кижичи, оларның 37106-зы назыдап кыраанының, 13270-и инвалид болганының, 16507-и азыракчызын чидиргени-биле.

Пенсияларның ортумак хемчээли 17 хууга өскөн болгаш 2422 рубль болган. 2005 чылдың март 1-ден тура, күш-ажыл пенсиязының баазалыг болгаш камгаладылга кезектериниң хемчээлдерин, күрүнениң пенсия хандырылганының талазы-биле пенсияларның хемчээлин база чаңгыс аай акша төлээшкениниң хемчээлдерин өстүргөн.

Күрүнениң социал камгаладылганының сорулгаларына шупту 312,9 млн. рубльди чарыгданган. Олардан 131,4 млн. рубльди түр үеде күш-ажыл кылып шыдавазының талазы-биле пособиелерни, 62,0 млн. рубльди иштелип-саатталганы база божааны-биле пособиелерни, 57,8 млн. рубльди чаш уругнуң төрүттүнгени-биле пособиелерни, 30,5 млн. рубльди чаш уругну 1,5 хар назы четкиге ажаап-тежээринге пособиелерни төлээн.

Өөредилге адырынга өөредилге системаның кадрлар-биле хандырылганын сайзыраңгайдып келген. Школаларның орус дыл болгаш литература, математика, информатика, күш-культура, күш-ажыл башкылары-биле четчелээшкени экижээн. Даштыкы дыл башкыларынга хереглел бедик болуп арттышаан.

Отчеттуг чылда өөредилгениң улуг чадазынга адыр аайы-биле өөредилгени киририниң талазы-биле шенелдениң бирги чадазын чедишкенин эрттирген, оң үезинде республиканың 35 ниити-билег албан черлеринге 9 класстың өөренкичлериниң адыр бетиниң белеткелениң шенелдезин боттандырган.

Улуг кичээнгени школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны эртежик өөредиринче, өөренкичлериниң өөредилгезиниң болгаш кижизидилгезиниң шынарын бедидеринче, өөредилге албан черлериниң долу хемчээлдиг ажылын

хандыраарына, назы четпээнерниң ортузунга корум-чурум үрээшкенин болгаш хайгаарал чок чорукту үре-түнелдиг профилактикаларынче, күш-ажыл рыногунуң хереглелдерин барымдаалап мергежилдиг специалистерни белеткээринче база бюджеттен дашкаар немелде акша-хөреңгилерни хаара тударынче уюлдуруп келген.

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени сайзырадыры» деп тускай сорулгалыг республика программазын, «Өөредилге албан чериниң аяыыл чок чоруу» деп ведомство программазын, «Тыва Республиканың чаңгыс аай өөредилге информатистыг хүрээлели» деп инновация төлевилелин боттандырып турар. №131-ФЗ, №184-ФЗ федералдыг хоойлуларга дүүшүрүр ажилдап кылдынган өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны, өөредилге ажилдакчыларының социал магадылалдарын хандырып турар нормативтиг эрге-хоойлу актылары ажилдап турар. «Өөредилге» деп мурнады көөр национал төлевилелди күөседириниң талазы-биле ажил эгелээн.

Уругларны школага белеткээриниң эге денелдин дең болдуруп сорулга-биле школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде түр када турарының 37 бөлүүн тургускан, школа бетиниң өөредилгези-биле хаара туттунмаан 3573 уругну белеткээн.

Чаңгыс аай күрүне экзаменни киририниң талазы-биле федералдыг шенелдеге Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының база 14 кожууннарны 55 ниити-билег албан черлери киришкен. Математикага, литературага, орус дылга өөредилгениң шынары бедээн. Шак ынчалдыр, математика талазы-биле чаңгыс аай күрүне экзаменниң түннелдери-биле Тыва Республика Россия Федерациязында үшкү черге үнгөн. 2004-2005 өөредилге чылында 11 класстарның 3876 доозукчузунуң 34-ү школаны алдын, 62-зи – мөңгүн медаль-биле дооскан. Эң хөй алдын медальдарны Кызыл болгаш Туран хоорайларының, Таңды кожуунуң өөренкичлери алган. 6328 өөренкичи долу эвес ортумак ниити-билег школаларының доозукчулары болганнар. Профессионал өөредилгениң өөредилге албан черлеринче дужаап кирип алган доозукчуларны саны 5,5 хууга өскөн.

Аныяк шинчээчилерниң «Келир үеже базым» деп Бүгү-россияның конференциязынга Тываның республика, Күрүне болгаш Аграр лицейлериниң, Кызыл хоорайны өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларының школа-интернаттың 5 өөренкичизи тиилекчилер болгаш шаңналдыг черлерниң элекчилери болганнар. Бүгү-россияның орус дыл байырлалына Тываның республика лицейиниң 3 кижизиттиричизи чедишкенин киришкен, аныяк журналистерниң бешки (2004 чыл) болгаш алдыгы (2005 чыл) Бүгү-россия олимпиадаларына Тыва Республиканың Күрүне лицейиниң 11 класстың өөренкичизи уруг тиилекчи болган. «Чалыы назын. Эртем. Культура» деп Бүгү-россия конференциязынга Кызылдың №11 школазының өөренкичлеринге мөңгүн медальды тывыскан, «Келир үеже базым – Байкал» деп Евразия шуулганынга олар дээди шаңналды алганнар. Англи дылга билдиглерин Бүгү-россия конкурзунуң ийги турунче Тываның республика лицейиниң 4 өөренкичизи эрткен.

Тыва Республиканың Күрүне лицейи, Кызыл хоорайның №9 муниципалдыг гимназиязы, Ак-Довурактың №4, Межегейниң болгаш Кара-Хөлдүң ортумак школалары федералдыг шенелде шөлү эрге-байдалды камгалап алганнар. Шамбалыг школазы база Кызыл-Мажалыктың №2 школазы улусчу педагогика талазы-биле федералдыг шенелдени доозуп турар. Школа бот-башкарылганын сайзыраңгайдыраарына, уругларны хөй-ниити организасталарын болгаш каткыкышкынарын сайзырадырының талазы-биле ажил уламчылаан, ындыг ажилды Кызыл хоорайның, Чеди-Хөл, Өвүр, Барын-Хемчик, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожууннарда эки денелде тургускан.

Кадыхшылга бөлүктери-биле ажилды эгелээн, шенелде школаларының белеткел чадазының түннелдерин үндүргөн, өөредилге албан черлериниң практиказынче уругларны кадыхшылын кадагалап база быжыглап турар технологияларны нептереп кирип турган. Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының назы четпээнерниң социал ажур-дүрүм чок аажы-чаңын профилактикаларының талазы-биле программазы Новосибирскиниң «УчСиб» ярмарказының дипломун алган. Уругларны болгаш элээдилерниң спорт школазының спортчу салбырларында өөренкичлериниң 19,8 хуузу белеткенип турарлар, ук көргүзүп Россияда ортумак денелден 9,6 хуу бедик. 601 спортчу каткыкышкыны тургускан. Россия денелдиг 33 маргылдаага 380 уруг киришкен.

Оларны иштинден 25 өөренкичи Россияны бирги чери дээш маргылдааларга, спартакиадаларга, маргылдааларга тиилекчилер болгаш шаңналдыг черлерниң эдилекчилери болганнар, 15 аныяк спортчу Тыва Республиканың Чазак Даргазының стипендиаттары, республиканың Уругларны болгаш элээдилерниң Олимпийжи курлавырлар спорт школазының тренери Е.Е. Достай Россия Федерациязының Президентизиниң стипендиаты болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилегениң 60 чыл оюнуң чылында уругларны болгаш элээдилерниң патриотчу кижизидилгезин сайзыраңгайдыраарының талазы-биле ажил идеккейжээн. «Зарница» деп шериг-спортчу оюну, шеригке келдиртир аныяктарны «Ада-чурттуң камгалакчылары» деп спартакиадазын организастаарының база эрттирериниң эң эки чаңылдарын катап тургускан. «Тиилелге салют» деп фестивалды, школачыларны «Бистиң черивистиң шериг салгалы», «Музей болгаш аныяктарны мөзү-бүдүш кижизидилгези» деп эртем-практиктиг конференцияларын эрттирген.

Назы четпээнерниң ортузунга хайгаарал чок, карактал чок чорукту база корум-чурум үрээшкенин профилактикалар сорулгалар-биле назы четпээнерниң херектериниң база оларны эгерлериниң камгалаалының талазы-биле ведомстволар аразының республика комиссиязының 7 хуралын, оң иштинде 2 үнүүшкүнүг хуралды Кызыл хоорайга болгаш Улуг-Хем кожуунга эрттирген. Уругларны болгаш элээдилерни хайгаарал чок чоруун профилактикалар база ведомстволар аразында кадыхылап ажилдажылганы быжыглаар системаның субъектилериниң киржилгези-биле республиканың семинар-хуралдарын, «төгериң столдарны» организастаан. Тываның кадрлар эде белеткээр болгаш билин бедидер институтунуң баазына муниципалдыг тургузулганы чанында назы четпээнерниң херектериниң талазы-биле комиссияларны 17 остаткан харысалгалыг секретарлары өөредилгени эрткен. Комиссияларны учедунда турар, ада-иезини хайгааралы чок арткан болгаш күрүнениң дузазынга хереглелди, ажи-төлүнү өөредилгезинге, кижизидилгезинге болгаш ажаап-тежээлдезинге тоомча, чедимче чок өг-бүлелерден уругларны хууда дындагыларының чайгыс аай мөөң сан-медээзин чорударының талазы-биле программалыг системаны тургузуп турар.

2006 чылда назы четпээнерниң херектериниң база оларны эгерлериниң камгалаалының талазы-биле комиссияларны кадр шинээн быжыглаарының талазы-биле ажил уламчылаар. Эрге-хоойлу болгаш психологтуг дузага хереглелди уругларга билдиги дузага көргүзери-биле комиссияларны чанынга уругларны хөй-ниити хүлээп алышык черлерин организастаар.

Өөредилге албан черлери. Республикада Күрүне университеди, дээди өөредилге черлериниң 9 база ортумак өөредилге черлериниң 8 салбырлары ажилдап турар, оларда 14,8 муң студентилер өөренип турарлар, оң иштинде ТывКУда – 5,3 муң, ортумак тускай өөредилге черлеринде – 6,1, Россияның өөредилге черлериниң төлээ черлеринде болгаш салбырларында 3,4 муң студентилер. 2004 чылга денээрге, республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче дужаап кирип алганнарны саны 12,1 хууга өскөн болгаш 6 муң кижичи болган. Кызылдың автоорук техникумунда «Сөөртүлгелерни организастаары болгаш транспортка эргелеп-башкарылга», Кызылдың эмчи училищезинде «Профилактиктиг стоматология» деп чаа мергежилдерни айткан. Тергин эки өөредилгези, эртем болгаш хөй-ниити ажил-чорудулганынга идеккейлиг киржилгези дээш дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң 30 студентизинге республика Чазааның стипендияларын тывыскан. Эртем-шинчилелдиг ажил-чорудулганы дээш ТывКунуң болгаш Кызылдың педагогиктиг колледжиниң 19 студентизин акша шаңгалы-биле шаңнаан.

Эге профессионал өөредилге системаның федералдыг өңчүден Тыва Республикага дамчыдып берген 12 профессионал училищениң четкизи кадагалаттынган, ында 5089 кижичи өөренип турар, оң долу хемчээлдиг ажылын хандырган. Илгинка, Бажың-Алаак, Чааты, Кызыл-Даг, Кара-Хөл, Межегей суурларны профессионал училищелеринде өөредилге бөлүктөрүн айткан. Бюджет чарыгдалдарының эвээ-жедишкени-биле холбаштыр сургуулдарны саны 901 кижиге азы 15 хууга кызырылза-даа, 10 муң чурттакчы чонга онааштыр эге профессионал өөредилге-биле хаара туттунганнарны саны 160 кижичи болуп турар, Россия Федерациязында – 116. Ажилчын кадрларны доостуруп үндүрериниң көргүзүү Тыва Республикада 98,0 хуу болуп турар, Россия Федерациязында – 80,5. Профессионал училищелерде эге

профессионал өөредилгениң 3-кү болгаш 4-кү чадаларының 48 программазын, профессионал белеткелдин 42 программазын боттандырып турар.

Өөредилгени сайзырадырынга федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларын таварыштыр 15,7 млн. рубльдиң дериг-херекселдин, ном үндүреринге 11 млн. рубльди алган. Капитал септелгеге 23,1 млн. рубльди үндүрүп берген, оң иштинде тендер садыглашкынарын чорутканының түннелинде алдынган камналганың күсели-биле 950 муң рубль. Мөген-Бүрениң, Кунгуртугунуң, Хандагайтының школалары капитал септелгени кылганнар. Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда, Илгинка, Кунгуртуг суурларда ниити-билег школаларын ажил-лалга кириген, Каа-Хем суурда школаның тудуу уламчылап турар.

Бюджеттен дашкаар орулгаларны 58 млн. рубль хемчээлге алган, оң иштинде уругларны ажаап-тежээлдезинге ада-иелерниң төлөври – 38 млн. рубль, хууда кижилерниң болгаш юридиктиг организацияларны акша салышкынары – 11,2 млн. рубль.

«Өөредилге» деп мурнады көөр национал төлевилелдиң иштинге 2006 чылда өөредилге органнарының мурнунда албан черлериниң, эң эки башкыларны, класс удуртукчуларының, талантылыг болгаш чаяаныг аныяктарны, школачыларны инновация, төлевилел, шенелде ажил-чорудулганын деткиириниң; национал регионалдыг компонентиниң чаа салгалының өөредилге литератураны тургузарының, ажилчын кадрларны болгаш мергежилдиг специалистерни белеткээринге күрүне чагыын күөседириниң, уругларны болгаш аныяктарны кижизидеринге ведомстволар аразының чаңгыс аай туружун хевирлээриниң, өөредилгениң бюджет чарыгдалдарын таарымчалыг болдураарының талазы-биле сорулга туруп турар.

Эртем. Республикада Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту, РЭА-ның СС-тиң бойдус курлавырларының комплекстиг шинчээдилгезиниң Тывада эртем-шинчилел институту, Россияның Көдээ ажил-агы эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажил-агы эртем-шинчилел институту, РЭА-ның СС-тиң биосферлиг шинчилелдериниң Убса-Нур Бүгү-делегей төвү, эмчи-генетика айтырыгыларының лабораториязы, «Хөөмей» деп шинчилел төвү болгаш өскөлдө ажилдап турар. Оларда эртем-шинчилел ажил-чорудулганы федералдыг болгаш республиканың күрүне чагыларынга үндөзүлп боттандырып турар. РЭА-ның СС-тиң бойдус курлавырларының комплекстиг шинчээдилгезиниң Тывада эртем-шинчилел институтунуң ханы шинчилелдерин федералдыг бюджеттен акшаландырганының хемчээли 16 млн. ажи болган болгаш 2000 чыл-биле денээрге, 4,5 катап көвүдээн. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң ажилдакчыларының чорутканы социолукурлуг, этнографтыг, төөгү болгаш дыл шинчилээр шинчилелдерин акшаландыраарына 0,7 млн. рубльди углаан.

Тываның эртемденнериниң 22 төлевилелдери тиилекчилер болган «Россияның күчү-күжү Сибирь болгаш Доштуг океан-биле өктереп көвүдээр» база «Байкал-2005» регионалдыг конкурстарны иштинге республикага эң ажур-дузалыг дузалал шинчилелдери ханы шинчилелдерниң Российжи фондузунуң база Российжи гуманитарлыг эртем фондузунуң сан-хөө деткимчезин алган. Республиканың эртем-техниктиг программазы-биле ханы болгаш дузалал эртем шинчилелдерин чорударына республиканың эртем организацияларына 500 муң рубльди, Тываның Чазак Даргазының 10 грантыларын аныяк эртемденнерге төлээринге – 240 муң рубльди углаан.

Республикада 251 эртем кандидаттары болгаш 20 эртем докторлары ажилдап турар. Отчеттуг чылда 2 доктор болгаш 35 кандидат диссертациялар камгалаттынган.

Тыва эртемденнер Бүгү-российжи болгаш Бүгү-делегей үнелелин чедип алганнар. Күрүне университетиниң ректору, биология эртемнериниң кандидаты Н.Г. Дубровский амгы үениң ниитилелин угаан-медерел сайзыралына амы-хууда үлүг-хуузу дээш Оксфорд хоорайга алдар-хүндүлүг Сократ аттыг Бүгү-делегей шаңгалының номинантызы болган, университеттин башкызы, ф.э.к. Н.Д. Ондар Сибирь Федералдыг округтуң 16 субъектизин төлээп турар 6 кандидаттарны иштинден Россия Федерациязының Хөй-ниити палатаның составына кирген. Травматолог эмчи, медицина эртемнериниң доктору В.С. Ондар Россияның медик-техниктиг эртем академиязының кежигүн-корреспондентизинге соңгуткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилегениң 60 чылга тураскааткан «Тываның гуманитарлыг эртеми ийи вектиң белди-

ринде: төөгүзү, проблемалары болгаш сайзыралының кедилери» деп республиканың эртем-практиктиг конференциязын, «Барыын Моолдун болгаш ооң-биле кады кожа регионнарның бойдус байдалдары, төөгүзү болгаш культуразы» деп VII Бүгү-делегей эртем-шинчилел конференциязын, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун 60 чылынга, Россия эртем хүнүнге тураскааткан хемчеглерни эрттирген.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылының камгалалы. Чазактың ажылының мурнады көөр угланышкыннарының бирээзи болза, чурттакчы чоннуң кадыкшылының камгалалы болур.

Отчеттук чылда таарымчалыг эмчидемографтыг байдал кадагалаттынып арткан, чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 чурттакчы чонга онааштыр 5,4 кижиге болган. Чаштарның төртүнүрүнүн көргүзү 19,4 промилле, ол Сибирь федералдыг округта ортумаа-биле 68 хуу бедик, чоннуң ниити өлүп хораар чоруу – 22 хууга чавыс. Иениң өлүп хораар чоруу барык 2 катап кызырылган, чаштарның өлүп хораар чоруунун көргүзүү төртүтүнген 1 муң чаштарга онааштыр 19,2 болган, 2004 чылда ук көргүзү 20,7 турган.

Чазак Кадык камгалалының болгаш медицина эртеминиң хөгжүлдезинин концепциязын, чурттакчы чонга эмчи дузазының шынарын база чедингирин бедидеринче ууланган тускай сорулгалыг республика программаларын, республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзеринин күрүне магадылалдарының программанын хүлээп алган. «Кадыкшыл» деп мурнады көөр национал төлөвилелди күсүдеринин талазы-биле организастыг болгаш методиктиг хемчеглерни чоруткан. 2003 чылдың октябрь бда №131 Федералдыг хоойлуну күсүдери-биле кадык камгалал адырынга республика, муниципалдыг болгаш чурттакчылыг черлер деңгелдеринин аразына бүрүн эргелерни аңгылаарының талазы-биле хемчеглерни алган. Чурттакчы чоннуң социал ужуру-уткалыг аарыглар-биле аарыыр чоруун чавызадырының талазы-биле хемчеглерни боттандырган. Чазактың хуралдарына ай санында туберкулез-биле аарыыр чорукту чавызадырының талазы-биле хемчеглерин дугайында, алкогольизминин болгаш өг-бүлге арагалаашкынның профилактиказының талазы-биле отчеттарны дыңап турган. Чурттакчы чоннуң б1,4 хуузун диспансерлээшкине болгаш баш бурунгааргы шинчилелдерге хаара туткан. Тускайжыттынган эмчи дузазын, ооң иштинде иштиг-сааттыг херээженнерге болгаш уругларга эмчи дузазын сайзыраңгайжыдары уламчылаан. «2006-2007 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга хирургия дузазын экижидеринин талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер» деп тускай сорулгалыг республика программанын хүлээп алган. Тес-Хемнин, Чаа-Хөлдүн төп кожуун эмнелгелерин, №1 республика эмнелгезин хирургия дериг-херекселдери-биле дерезн. 3 хирург эмчи, анестезиолог-реаниматолог эмчи билиин бедиткен.

Чурттакчы чоннуң ниити аарыыр чоруу 1000 чурттакчы чонга онааштыр 1160,4 таварылга болган, ол Россияның деңгелинге көөрдө, 18 хуу эвээш. Хан солчул-газының системазының, тыншы, чем хайылдырар органнарның, эндокринниг системаның аарыглары, бертинишкыннер болгаш хораналышкыннар биезде дег эң неперенгей болуп арткан. Туберкулез-биле аарыыр чоруктуң кызырлышкыны демделеттинип турар. 2005 чылда чурттакчы чонну флюорографтыг шинчилел-биле хаара тударын 62 хуу турганындан 74,4 хуу чедир улгаткан, ол Сибирь федералдыг округта ортумак көргүзүгден 30 хуу бедик.

2004 чылдың август 22-де №122-ФЗ Федералдыг хоойлунуң эм аймаа-биле немелде хандырылганын кезээн күсүдери-биле «РОСТА» ХАН-ның ФСЭ-зинин Красноярскиде салбыры 1469 садыглаашкын аттарлыг эм аймаан 72,1 млн. рубльге эккеп дужааган, ол эм аймааның даңзызының 62 хуузу болуп турар. Девискээр даңзызынче кириген чигелделиг кижилерге 18,1 млн. рубльдин саң-хөө акша-хөреңгилерин көргөн, херек кырында республика бюджетинден ашаландырганы 15,5 млн. рубль болган.

Тускай сорулгалыг федералдыг программаларның акша-хөреңгилеринин күсели-биле 4 млн. рубль түңге аар өртектиг дериг-херекселдерни, 15,4 млн. рубльге медикаментилерни болгаш эмтаңны садып алган. Кадык камгалалының тускай сорулгалыг республика программаларын күсүдиринге Тыва Республиканың бюджетинден 5,85 млн. рубльди уулаан, ооң иштинде аар өртектиг дериг-херекселди садып алырынга 4,32 млн. рубльди.

2006 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле

алырга, кадык камгалал албан черлеринин орун фондузу хондур ажылдаар стационарларга 4420 база хүндүскү стационарларга 387 орун болган, оларның 97-зи стационарларның чанында, 290 оруну амбулаторлуг-поликлиника албан черлеринин чанында. Орун четкизин реструктуризаастанының күсели-биле 10 муң кижиге онааштыр дүн-хүн чок оруннар-биле хандырынылган 144,3 болган, 2004 чылга деңгээрге, 7,9 хууга эвээш.

Аар өртектиг бедик технологиялыг эмчи дузазын көргүзери-биле 320 аарыг кижини федералдыг ужуру-дузалыг клиникаларже шинчидери база эмнедери-биле чоругустан, ол сорулгаларга 4 млн. рубльди чарыгдан. 326 кижиге, ооң иштинде 216 уруг санаторкурорт эмнээшкенин алган. Россия Федерациязының Социал камгаладылган фондунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының акша-хөреңгилеринин күсели-биле камгаладылгалыг хамаатыларны үзе эмнээринге 4 млн. рубльди чарыгдан. Санаторияның байдалдарына аарыг кижилерин үзе эмнээри-биле 160 путевканы үндүрүп берген.

«Тыва Республикада ВИЧ-инфекциязының эмчи-социал айтырыглары», «Колкол локализацияларның багай шынарлыг ыжыктарының профилактиказы болгаш оларны эрте дээр эилеридери», «Чүрекамдыг системаның аарыгларының чугула айтырыглары» айтырыгларның талазы-биле эртем-практиктиг конференцияларны, а ол ышкаш Тыва Республиканың акушер-гинекология албанының 70 чылынга тураскааткан конференцияны эрттирген.

Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң хандырылганын күрүнеин санитар-эпидемиологтуг хайгааралын реформалаарының байдалдарында боттандырып турган. Хереклекчилеринин эргелерин болгаш кижинин чаагай чоруун камгалаар адырга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанын Тыва Республикада Девискээр эргелелин болгаш «Тыва Республикада гигиена болгаш эпидемиология төвү» деп кадык камгалалының Федералдыг күрүне албан черин тургускан. Чурттакчылыг черлеринин девискээрлеринин болгаш суг хандырылганының дестеринин санитарлыг зоналарынин санитарлыг ашталганын сагалгазының талазы-биле хемчеглеринин контролюн боттандырган. Чем продуктуларының, аш-хем чиг эдинин болгаш бараннарның 11,4 муң шенелде шинчилелдерин чоруткан, ол 2004 чылга көөрдө, 19,4 хуу хөй. Генетика талазы-биле сайзыраңгайжыттынган үндөзүннерге шинчилелдерни 4,1 катап улгаттырган, биологтуг иденкейлиг холуглар бар болгандар 3,6 катап улгаттырган. Уруглар оюннарның болгаш ойнаарактарның, парфюмерия-косметика кылыгларының, саванын болгаш идип-хептиң шынарын хынап турган.

Эрткен чылдарда ышкаш отчеттук чылда инфекциялыг эвес калбарып непертээн аарыгларның таварылгалары бүрүктетинмээн. Инфекциялыг аарыгларның бүрүктетинген 47 нозологтуг хевирлеринден 19-зунга хамаарыштыр кызырлышкын, ооң иштинге бруцеллезка, саргы энцефалидинге, сальмонеллез инфекциязынга, бактериалыг дизентерияга, ижин-шөйүндүнүң паразитерлиг аарыгларга кызырлышкын демделеттинип турар. «А» гепатит талазы-биле таарымча чок эпидемиологтуг байдал Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Таңды болгаш Каа-Хем кожууннарга демделеттинген. Ук девискээрлерге аарыгның калбарганының чылдаганын илередиринин талазы-биле Чазак комиссиязының ажылының түңнелдерин Чазактың хуралына сайгарып чугаалашкан, инфекцияны узуткаарына 0,9 млн. рубльди үндүрүп берген.

Отчеттук чылда 9 кижиге «Кадык камгалалының тергинин» херек демдээ-биле шаңнаткан. 29 эмнелге ажылдакчыларынга республиканың аттарын болгаш шаңналдарын, 1 эмчиге «Тыва Республиканың улустуң эмчизи» атты тывыскан. Ие-чаштын камгалалының адырынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналы дээш чыл санында эртер конкурстун тилекчилери Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл болгаш Таңды кожууннары болган. Профессионал деңгелди бадыткаары-биле 63 эмчини болгаш 300 ортумак эмчи ажылдакчыларын шылгаан.

Ыяап-ла медицина камгаладылгалының фондузунуң ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзеринин күрүне магадылалдарының Программанын база ынаар кирбейн турар эмчи дузазының болгаш ачы-дузаның хевирлеринин даңзызын күсүдиринче уулаан. Ыяап-ла медицина камгаладылгалының девискээр Программанын ашаландырышкынының чарыгдалдары 470,9 млн. рубль болган, 2004 чылга көөрдө 2,2 катап өзүлдеги.

Ыяап-ла медицина камгаладылгалының системазында 29 албан чери ажылдап турар, оларга 663 муң кижини эмнээн. Камгаладылгал полистери-биле 283,8 муң кижини хандырган азы керээлер-биле камгаладылган чурттакчы чоннуң санындан 98,7 хуу.

2006 чылда кадык камгалалының адырынга мурнады көөр национал төлөвилелдин күсүлдезинин, чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырышының, инфекциялыг болгаш инфекциялыг эвес массалыг аарыгларның тыптырын болгаш калбарып непертэрин чайладырының, 2004 чылдың август 22-де №122-ФЗ Федералдыг хоойлунуң эм аймаа-биле немелде хандырылганын кезээн күсүдиринин талазы-биле ажылды уламчылаар.

Спортчу-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшыдылга ажылы. Спорттук болгаш амыдыралдыг кадык овуру-хевиринин чылы кылдыр чарлаттынган 2005 чылда массалыг күш-культураны улам ыңай сайзырадырынче, амыдыралдыг кадык овуру-хевирин хевирлээринче, кадрларны белеткээринче база материал-техниктиг баазаны быгыгларынче ууланган ажылды чорудуп келген. «2006-2008 чылдарда Тыва Республиканың башкарыкчы спортчуларын 2008 чылда Пекин хоорайга (Кыдат) эртер XXIX Олимпий оюннарынга белеткээр» деп тускай сорулгалыг республика программанын ажылдап кылгаш, парламентинин сайгарылганынче кириген. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелинин директору В.М. Кара-Тонуг Россияның Олимпий комитетинин составынче кирген.

Республикада 551 спортчу дериг бар, ооң 362-зи көдээ черлерде. 8 спортчу-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшыдылга хемчеглерин эрттирген, оларга 25 муң ажыг кижиге киришкен. Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң Тиелелгезинин 60 чылынын, Шагааның байырлаашкынынга тураскааткан маргылдаалар, тыва хүреш талазы-биле уругларның спортчу фестивалы, өөреникчилерни, эр болгаш херээжен командаларның ортузунга хол бөмбүүнге Тыва Республиканың баштайгы Президентинин Кубогу, бут бөмбүүнге болгаш хостуг хурешке Тыва Республиканың Чазак Даргазының Кубоктары эң массалыг болган.

Республиканың спортчулары делегейин, Европанын, Россияны, Сибирь федералдыг округтун чемпионаттарынга болгаш бирги чер дээш маргылдааларга, Бүгү-россияның болгаш Бүгү-делегей турнирлеринге киришкен. Олар 250 ажыг медальдарны: делегейинин чемпионаттарынга болгаш бирги чер дээш маргылдааларына — 4; Европаның чемпионаттарынга болгаш бирги чер дээш маргылдааларына — 17; Россияның чемпионаттарынга болгаш бирги чер дээш маргылдааларына — 125 медальдарны чаалап алганнар.

2006 чылда чурттакчы чонну, ылаңгыя уругларны болгаш элээдилерни күш-культура болгаш спортка массалыг-биле хаара тударынын, амыдыралдыг кадык овуру-хевиринин дээштиг пропагандазын боттандырынын, спортту деткири-биле деткичилеринин хаара тудушкунун хандырып турар механизмнерин ажылдап кылырынын база дилээринин талазы-биле ажылды күштөлдирери эргежок чугула.

Культура болгаш уран чүүл. Адырны реструктуризацияларының, эргелеп-башкарылганын муниципалдыг органнары-биле кады ажылдакчыларның системазын экижидеринин, культура албан черлеринин бюджет чарыгдалдарын таарымчалыг болдурарының талазы-биле хемчеглерни боттандырган. «Россияның культуразы» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаны күсүдиринге 710 муң рубль түңнүг акша-хөреңгилерни үндүрүп берген; федералдыг адрестиг инвестиция программанын таварыштыр — 28 млн. рубльди, эрткен чылга деңгээрге, ол 2,8 катап хөй; «Культураның болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинин мурнады көөр угланышкыннары» деп республиканың тускай сорулгалыг программанын күсүдиринге 500 муң рубльди уулаан.

Кол сорулгаларның бирээзи болза, профессионал мергежилдин деңгелин чаңыл езугаар тодарадыр турар уран чүүлдүн классиктиг хевирлерин деткири болган. «Мөңгө аялга» деп операнын болгаш «Буян-Бадыргы» деп хөгжүмнүг шиини оркестрлээшкенинге ажылды уламчылаан. 7 чаа театр көргүзүүн, ооң иштинде уругларны 2 көргүзүүн боттандырган. 2004 чылда культураның болгаш уран чүүлдүн адырынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының 10 хууда күрүне шаңналдарының түңнелдерин үндүргөн болгаш оларны тывыскан.

Россияның Композиторлар эвилелинин Тывада регионалдыг салбыры

«Сибирь черинин дугайында тоожула» деп концертти организаастаан, ооң программанынче 7 чаа чогадыгы кириген. Тыва Республиканың Композиторлар эвилели 95 ырыларны болгаш хөгжүм херекселдеринге чогаалдарны сайгарып көргөн, кожууннарга 11 үнүшкүннүг ачы-дуза концерттерин организаастаан. «Тиелелгеге тураскааткан эң дээр ырылар» деп композиторларның республика конкурзуун, «Аккөк Тере-Хөлдүн чалгылары» деп ырылар конкурзуун эрттирген.

Тыва Республиканың Чурукчулар эвилели Эвилелдин 70 харлаан юбилейинге тураскааткан республика делгелгезин организаастаан. Москвага эрткен Бүгү-россия делгелгезинге чонар-даш уран чүүлүнүн 50 ажыг ажылын кириген. Черчерлерге болган дайыннарга өлгөн интернационалист дайынчыларга тураскааткан тураскаалды тургускан.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели Чазактың Эксперт чөвүлели-биле кады тыва литератураның төөгүзүнде эң баштайгы романны бижээн авторну тодарадырынын талазы-биле ажылды чоруткан.

Тыва Республиканың Театр ажылдакчыларының чөвүлелинин чалааны-биле Театр неделязын эрттирген, Москвадан келген критиктер Москва хоорайга эртер гастрольдага шилилгени чорудары-биле шиилер көрүлдезин организаастаан. Тиелелгениң 60 чылынга тураскааткан уран номчулганын театр конкурзуун, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Владимир Монгалби аттыг сатира болгаш юмор конкурзуун эрттирген.

Республиканың культура ажылдакчылары республика, регионалдыг болгаш Бүгү-делегей деңгелди 8 конференцияга киришкеннер.

Күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчулары, РЭА-ның Материалдыг культура төөгүзүнүн институтунун база Күрүне Эрмитажының эртем ажылдакчылары киржилгелиг республика хуралын эрттирген. «Хааннар шынаазы» төөгү-культурулуг музей-заповедниктин археология тураскаалдарының четчелээшкенин дооскан. «Россияның культура салгалы» деп журналга «Тыва культураның эртинелери» деп капсырылганы үндүреринге белеткээн. 2007 чылда Германияга көжүп чоруу делгелгени организаастаары-биле «Аржаан-2» базырыктан казып ужулган «Скиф делегей» деп экспонаттарның шилилгезин чорудуп турар.

Делегей болгаш регионнар аразында культура харылдаалары калбарып турар. Күрүнеинин «Саян» ансамбли Францияга, Германияга болгаш Санкт-Петербург хоорайга гастрольдап чоран. «Саян» болгаш «Аян» ансамбльдери Сибирьниң хоорайларынга гастрольдап чоран. Хөгжүм-шии театрының «Лир хаан» деп шиизи Красноярск хоорайга эрткен «Сибирь транзиди» деп регионалдыг фестивалга, Казань хоорайга болган «Науруз» Бүгү-делегей фестивалына, Минск хоорайга эрткен театрының Бүгү-делегей фестивалына киришкен, аңаа Россияның болгаш Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинин эң дээр 47 театрларының аразына «Хүлер маадыр» деп шаңналды алган. Тыва Республиканың Культура яамызының Национал оркестри Саратов хоорайга эрткен оркестрлеринин болгаш улусчу хөгжүм херекселдери ансамбльдеринин Н.Н. Калинин аттыг Бүгү-россияның фестивал-конкурузунга киришкеш, I чергениң лауреадының диплому-биле шаңнаткан. Уран чүүл училищезинин оркестри Красноярск хоорайга эрткен Сибирьниң үрер хөгжүм оркестрлеринин конкурзунга I-ги черни элэээн. Аныак көрүкчүнүң театры уругларның болгаш элээдилеринин «Калуганың театр дыштанылгалары» деп Бүгү-россия фестивалына киришкеш, Гран-прини чаалап алган. Кызылдың уран чүүл училищезинин болгаш республиканың уран чүүл школазының сургуулдары Улан-Удэ база Красноярск хоорайларга эрткен Бүгү-делегей болгаш регионалдыг конкурстарга лауреат аттарга төлөптүг болганнар.

Чаңылчаан культураны кадагалап арттырар сорулга-биле «Варган» деп хомусчуларның Бүгү-делегей фестивалын, национал хөгжүм херекселдери кылыр усшеверлеринин республика конкурзуун болгаш семинарларын эрттирген.

«Тиелелгениң салюду» деп уран чогаадылганы республика фестивалы, «Студент час» болгаш «Уран чүүлдеринин чөлээжи» деп фестивалдар, Наадымны байырларынын талазы-биле хемчеглер эң улуг ужуру-дузалыг массалыг культура акциялары болган.

Улусчу чогаадылганы болгаш хостуг үениң республика төвү «Хову-Аксы» республика конкурзуун, «Алдын элзинин үнү» Бүгү-делегей конкурзуун организаастаан. Д.Х. Дойбухаанын, Б.Д. Хөвөңмейнин, Е.Т. Танованын, М.Б. Кенин-Лопсаннын, Э.К. Кыргыстын, К.-К.О. Ооржактын, С.И. Бадыраанын, А.Ф. Емелья-

новтун, Ч.Ч.-Д. Ондарның, Г.М. Мунзуктун, Н.Ф. Даржааның, А.Г. Тырышкинин, А.О. Ойдуптун болгаш өскелериниң-даа чогаадылганынга тураскааткан юбилейлик хемчеглерин эрттирген.

Библиотекаларның номнар фондузу 2,9 млн. экземпляр ном болуп турар, ооң иштинде тыва дылда – 418 муң экземпляр. Библиотекаларны номнар-биле четчелээри-биле 1050 муң рубльди үндүрүп берген. Библиотека албан черлеринге республиканың чурттагыч чонунуң 43 хуузу барып турар.

Национал музей 112 делгелгени организааан, 158 лекцияны, 1626 экскурсияны болгаш 42 өске-даа хемчеглерни эрттирген.

«Тыва видеоотел» күрүнө албан чериниң кинорепертуарын делгемчидери-биле тыва актерлар киришкен 14 фильмин, а ол ышкаш уругларга уран-чечен фильмнерни садып алган. Культура болгаш хостуг үе организаастаар албан черлериниң чонга көргүзүп турар ачы-дузазының шынарын бедиткени база ону хөй янзылык болдурган аңаа кээрин 1,5-2 катап бедиткен.

Аныяк чаялгаларны илередип тыварының база деткириниң, культура ажилдакчыларының профессионал билиин сайзырадырының талазы-биле ажил чорутунган. Хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективинге Ярославльдың курунениң театр институтун дооскан куллар театрның үш актеру немешкен. Чурттуң өөредилге черлеринче 100 ажыг абитуриенттер янзы-бүрү мергежилдерниң аайы-биле дужаап кирип алган, ооң иштинде чаа мергежил – сцена дериг-херекселениң чырык режиссуразы, аудио-визуалдык техниказы болгаш технологиязы база бар. Культураның 109 ажилдакчызы билин бедиткен.

Культура, уран чүүл болгаш кино албан черлерин ажаап тударынга 2,1 млн. рубльди утлаан, ол эрткен чылга көөрдө, 2,5 катап хөй, 21 албан чериниң капитал септелгезин чоруткан.

2006 чылда ажил-чорудулганы профессионал уран чүүлдүң улам ыңай сайзыралыңа, чаңчылчан улусчу культураларны кадагалаарыңа база хөгжүдеринче, адырның нормативти эрге-хоойлу баазын сайзырадыдырарыңа, ном үндүрүлгезин деткиринче, чогаадыкчы шыдалшынекти чаартырыңа утлаар. Онза кичээгейни музей херээңче болгаш культура адырынга республиканың эки ат-алдарын бьжыглаарыңа салыр.

2005 чылда Тыва Республиканың Чазааның аныяктар политиказы аныяктарның эгелээшкенин деткиринче, аныяктарның социал чаагай чоруун болгаш оларның ажилга тургустунарын экижидеринче утланган.

«Тыва Республиканың аныяктары» деп 2004-2006 чылдарда республиканың тускай сорулгалыг программаның иштинге аныяктар фестивалдарын болгаш аныяктар эгелээшкенин конкурсстарын эрттирген. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң 32 доозукчузунга эки өөредилгези болгаш хөй-ниитичи иденпей дээш мактал шаңнал акшазын тывыскаан.

Күрүнө деткимчезин көргүзөр сорулгалык «2003-2010 чылдарда Тыва Республикага аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары» деп республиканың тускай сорулгалыг программаны боттандырып турар. 37 аныяк өг-бүлениң чуртталга байдалдарын экижидеринге деткимчени көргүскен.

Дээди болгаш ортумак профессионал өөредилге черлериниң доозукчуларын ажилга тургузары-биле хостуг олуттар ярмаркаларын эрттирген, ажил дилеп келген 50 кижиниң 38-ин ажилга тургускан. Чайгы дыштанылгаларның үезинде студентилерге хөй-ниити ажилдарын организаастаан, 100 кижилг 2 студенти тудуг отрядтарын тургускан, олар тууйбу бүдүрүп, хоорайның чаагайжыдылганын ажилдап турганнар.

Аныяктарның социал деткимчезинге 705,6 муң рубльди утлаан, республикадан дашкаар өөренип турар чедимме өг-бүлелерден 358 студент адресстиг материалдыг дузаны база өөренир черинге баар-кээриниң шүүделин алганнар.

Кижиниң кижини болуп тургустунарын база сайзыраарын деткиринче, аныяктарның болгаш уругларның хөй-ниити каттыжышкыннарын, волонтер шимчээшкенин болгаш студент отрядтарны деткиринче утланган ажилдары чоруткан. Өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш сургуулдарының ортузунга Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң салюду» деп патриотчу ырыларның республика конкурсузун, «Шериге келдирткенниң хүнүн» эрттирген, республиканың «Зарница» деп шериг-спортчу оюнун, «Наркостоп» акцияны катап тургускан. Тыва Республиканың Чазаа Даргазының студентилер-биле ужуражылганын организаастаан, оларның түнелдери-биле республиканың Чазаа оларның дилеглерин болгаш күзээшкенин күүседириниң

талазы-биле хемчеглер планын бадылаан.

Парлаага болгаш массалыг харылзаалар адырынга «2002-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүнениң ном үндүрүлгезин деткири», «Тыва Республиканың чурттагыч чонун дамчыдылганын спутник системазы-биле телевидениениң болгаш радио-дамчыдылганын тус чер программалары-биле хандыраары», «2004-2005 чылдарда Тыва Республикага массалыг информацияның күрүнениң парлаага чепсектерин хөгжүдери» деп республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырып келген. Оларның күүселдезинге эрткен чылын 1,3 млн. рубльди утлаан. Ол акша-хөреңгилерниң күсели-биле тус черниң телерадио-дамчыдылганының төлевилел-дөзевилел документазының эдилгезин, чөпшээрелдерин болгаш частоталарның долдурулганын боттандырган. Тываның ном үндүрер чери 74,7 муң экземпляр ниити тиражтыг 33 аттыг номнарны белеткеп үндүрген.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның редакциялары болгаш кожууннар аразының күрүнениң өйлөп-өйлөп үнер үндүрүлгелери тус чер бот-башкарылга органнарының 1962 нормативти эрге-хоойлу актыларын парлаан 74,3 муң экземпляр ниити тиражтыг 107 тускай үндүрүлгелерни парлап үндүрген.

II. Республиканың экономикаыг хөгжүлдезин хандыраарының талазы-биле хемчеглер

Чазак экономиканың өзүлдө темпелерин улгаттыраарыңа, 2005 чылда социал-экономикаыг хөгжүлдениң прогнозун күүседиринче утланган экономикаыг политикаыг чорудуп келген.

Кол макроэкономикаыг көргүзүлгелер. Тыва Республиканың Экономикаыг хөгжүлдө яамызының баш бурунгаар үнелели-биле алырга, каттышкан регионалдыг продуктуңуң хемчээли 11700 млн. рубль болган, 2004 чылдың деңгелинден 10 хуу өзүлделиг. Тывыш болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң үндүр сөөрткен барааннарының, бүдүрген болгаш хувааган электри энергиязының, газтың болгаш сугнуң хемчээли 2462,5 млн. рубль болган. Көдээ ажил-агыйның каттышкан продукциязының хемчээли 2310,1 млн. рубль, бараан саарылганың – 6375,1 млн. рубль, кол капиталче инвестицияларны – 977,7 млн. рубль, чонга төлевирлиг ачы-дузаның – 1412,8 млн. рубль четкен. Инфляцияның 9,9 хуу шала чавыс темпелери турда, а Россияда ук көргүзүг 10,9 хууга дең, шалың акшазының, пенсияларның болгаш өске-даа орулгаларның өскениниң түнелинде чурттагыч чоннуң амыдыралының деңгели өскен. Чурттагыч чоннуң бир кижизинге онааштыр айда ортумак акша орулгалары 7,9 хуу база айда ортумак шалың 12,4 хуу өзүлделиг болган. Тыва Республиканың каттышкан бюджетиниң бодунуң орулгалары 21,1 хууга өскен.

Сайгарлыкчы чорукту болгаш биче бизнести деткирин боттандырган, чонну ажилга хаара тударын бедидери-биле эрге-чагырганың болгаш бизнестиң кадды ажилдажылганының хевирлерин дилеп келген.

Биче бизнесе 30,8 муң кижини (фермер ажил-агыйлар-биле кадды) хаара туттунган, ол болза экономикада хаара туттунган кижилерниң ниити санында 29,7 хуу болуп турар. Ажилдап турар кижилериниң саны 3,5 муң кижини саныг 483 биче бүдүрүлгелер ажилдап турар. Республикада 11,7 сайгарлыкчылар, оларның 6,3 муң үндүрүг органнарында бүрүткеттинген (үндүрүг албанының сан-медээзи-биле), 0,8 муң фермерлер, хөлезилел-биле ажилдап турар 14,3 муң кижини база бажың ажил-агыйында 0,5 муң кижини барааннар бүдүрүп, ачы-дуза чедирип ажилдап турар. Биче бүдүрүлгелериниң ниити саны 31,6 хууга өскен. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң үндүр сөөрткен үлетпүр продукциязының хемчээли 522 млн. рубль болган болгаш деңгештирге өртөктер-биле 3,4 хууга өскен. Үндүр сөөрткен үлетпүр продукциязында оларның үлүү 21,2 хуу болган.

«2005-2007 чылдарда Тыва Республикага биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезин күрүнөдө деткири» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның хемчеглерин, биче бизнести хөгжүдериңне немелде хемчеглерин күүседип турар. Биче сайгарлыкчы чорукту деткири 10 муниципалдыг фондулар ажилдап турар.

Ийи угланышкын-биле – биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң (бизнес-инкубаторларны) деткирин инфраструктуразын сайзырадырының база микроэллиээшкенин системазын хөгжүдериңне угланышкыннары-биле биче сайгарлыкчы чорукка күрүнөдө деткимче көргүзериңне иштинге боттандырып турар хемчеглерин акшаландыраары-биле 2005 чылда субси-

диялар бээринге Россия Федерациязының субъектилериниң шилилгезиниң талазы-биле федералдыг конкурска Тыва Республика тиилекчи болган.

Методиктиг дузаны көргүзери-биле «Хереглекчилерниң чээли кооперативин канчаар тургузары» деп өөредилге номуңуң 1000 экземплярин үндүрген. 12 чурттагычлыг черлерде, Ак-Довурак, Чадаана болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда хереглекчилерниң чээли кооперативтери ажилдап турар.

Чылдың эртер «Сайгарлыкчы чорук – 2005» деп республика конкурсузун эрттирген, 12 номинацияларга тиилекчилерни тодараткан.

Чер реформазын уламчылаан. Чер курлавырларының күрүнениң кадастр үнелээшкениниң талазы-биле ажилдар доозулган, чер участоктарының кадастр өртөк-үнезинге үндезилеп чер үндүрүүн санаарыңа эргежок чугула сан-медээлерни белеткээ.

Чурттагычлыг черлерниң, көдээ ажил-агыйының ажылгалдыг черлериниң, арга-арыг болгаш суг фондуларының, садчылар каттыжышкыннарының, үлетпүрүнү, онза камгалалдыг девискээрлерниң болгаш объектилерниң черлериниң, тускай ажылгалдыг өске-даа черлериниң күрүнениң кадастр үнелелин бадылаан. Үнелээшкени даңзызынче 89769 чер участоктарының дугайында сан-медээлерни кириген, оларның кадастр өртөк-үнези 34,2 млрд. рубль, ооң иштинде 75875 чер участоктары үндүрүг онаашкынының объектилери болуп турар.

«Күрүнениң болгаш муниципалдыг өчүгө хамааржыр чер участоктарын ол черлерде турар бажың-балгаттарның, тудугларның, дериглерниң ээлигине садып турда черниң өртөк-үнезин тургузарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган. 227 чер участоктарыга өчүңүнү хевириниң аайы-биле черниң аңгылаашкынын чоруткан. Черниң хөлезилел төлевиринден республика бюджетинче 6,9 млн. рубль кирген.

47 чурттагычлыг пунктуларның, ооң иштинде 18 чурттагычлыг черлерниң черлериниң четчелээшкенин чоруткан. 12 муң гектар черге ажилдарны күүсеткен, ол болза черлерниң ниити шөлүнүң 46,6 хуузу болуп. Бин-Хем, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарда ажилды бүрүнү-биле дооскан. 513,7 муң гектар ниити шөлдүң чер участоктарыга чер хоойлужулганының сагылгазынга 1248 хыналдарны чоруткан, 274 хажыдышкыннары илереткен; оларның 219-үн эткен. 11 юридиктиг организацияларны болгаш хуу кижилерни административтиг харысалгага онааган. Хажыдышкыннарының кол-кол хевирлери болза, чер участоктарын ажылгавааны азы оларны эрге тургузуп турар документилер чокка ажылгавааны болуп.

Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелге өчүгө эргени болгаш өске-даа эт-сеп эргелерин бүрүткээринге, а ол ышкаш шимчeves өчүңүнү объектилериниң саарылгалары бүрүткээринге 8046 билдиргишкенин кирген. Шимчeves өчүгө болгаш оларның саарылгазынга 10093 эргени бүрүткээ, бүрүткээр хуусааны кызыраарының, тус чер бот-башкарылга органнарының практиктиг болгаш методиктиг дузаны кадарының талазы-биле хемчеглерни алган.

Инвестиция политиказы. Акшаландырышкынның бүгү үндезин-дөстериңне күсели-биле кол капиталче 977,4 млн. рубль инвестицияларны хаара туткан. Инвестицияларның ниити структуразында федералдыг акша-хөреңгилерниң хемчээли 44 хуу, республиканың – 22, бүдүрүлгелериниң – 6 хуу болуп турар. Бүдүрүлгелер адырларыңа инвестициялар 36,4 хуу, социал адырже – 63,6 хуу болган. Чуртталга тудуунче 119,6 млн. рубльди утлаан, ооң иштинде республиканың – 90,6 хуу, чурттагыч чоннуң – 9,4 хуу. Чурттаар оран-сава тудуун акшаландыраары-биле республиканың тускай сорулгалыг программаның, «Көдээниң социал хөгжүлдези» болгаш «Чурттаар оран-сава» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаларның акша-хөреңгилерин ипотека чээлизиң, банкыларның чээлилерин ажылдап турар.

Республиканың яамылары болгаш ведомстволары иштиги программаларыг 16 федералдыг тускай сорулгалыг программаларыңа күүселдезинге киришкен. Акшаландырышкынның хемчээли 349,6 млн. рубль болган, ооң иштинде федералдыг бюджеттен – 271,5 млн. рубль, республика бюджетинден – 78,1 млн. рубль. Акшаландырышкыны 107,7 млн. рубль хемчээлдиг 47 тускай сорулгалыг республика программалары ажилдап турган.

Чазак чайгаар бүткен монополияларының 25 субъектилериниң продукцияларынга болгаш ачы-дузазынга – электри болгаш чылыг энергиязынга, суг хандырылганының болгаш суг аңгылаашкынының

ачы-дузазынга, а ол ышкаш чурттагыч чонга республика бюджетинден дотациялап турары суугаткан газка болгаш хөмүрге, тус черниң шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер аргаштырылганынга өртөктерниң болгаш тарифтерниң күрүнө таарыштырылганын боттандырып келген. Амыдыралга эргежок болгаш тоң чугула эм аймаанга өртөктерге садыг немелделериниң хемчээлинге контролду боттандырып келген. Ындыг чүүл прогнозта көрдүнген хемчээлдерниң иштинге өртөктерниң өзүлдезин доктаадып тудар арганы берген.

Күрүнө өчү хөреңгизиниң адырының эргелели «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организаастаар ниити принциптерин дугайында» № 131 Федералдыг хоойлуңуң чурумун боттандырап талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Эрге-хоойлу актыларының чижек хевирин ажилдап кылгаш, тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген. Өчүңүн эргелеп-башкаар талазы-биле агентилел кожууннар болгаш чурттагычлыг суурлар аразында муниципалдыг өчүңүн эде хуваар талазы-биле үнүүшкүннерни организаастап чоруткан. Кожууннар болгаш чурттагычлыг суурлар аразында албан-биле өчүңүн дамчыдар (хуваар) талазы-биле актыларны бадылаар дугайында Тыва Республика 19 хоойлуларны хүлээп алган. Кызыл хоорайда күрүнө өчүңүндө муниципалдыг өчүңүге 16 чуртталга бажыңнарын, 36 ниити чуртталга бажыңнарын, оларның 25-и ведомстволарның, № 1, 2 болгаш 13 уруглар поликлиникаларының педиастр участоктарын дамчыдып берген. Муниципалдыг кожууннар өчүңүндө чурттагычлыг суурларның деңгелинче көдээ культура бажыңнарын болгаш библиотекаларны, кудуктарны, чуртталга фондузун дамчыдып берген. Шимчeves өчүңүнү объектилеринге болгаш чер участоктарыга өчүңүнү эргезиниң күрүнө бүрүткелди уламчылап турар.

Республика өчүңүн садарын боттандырып турар. Өчүңүн сатканында республика бюджетинче 16,8 млн. рубль кирген. Кызыл хоорайда чедир туттунмаан аптеканы тудуун, «Саян» универмагын, «АТБ-1» акционер ниитилелдин акцияларын, «Туваагропромстройсервист», «Туваопт», «Туваводмелиорация» АТБ-ни 0,3 млн. рубль түңге саткан. Күрүнө өчүңүндө турар акцияларның дивидентилеринден 0,6 млн. рубль кирген. Күрүнө өчүңүн ажыктыг ажилдап болгаш камгалар турар талазы-биле 28 хыналдаларны чоруткан.

Шимчeves өчүңүн арендага бээринге 75 керээлерин чарган, 18-ин күш чок болдурган. Ниитизи-биле арендага берип турар шөлдерин хемчээли 5,8 муң дөрбелчин метр, аренда төлевиринден 5,3 млн. рубль кирген.

Бойдус ажылгалының адырында күрүнө эрге-чагырганының органнарының ажил-чорудулгазын Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында эрге-хүлээлгезин кызыгаарлаанынга дүүштүр боттандырып чоруткан. Долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын ажылгаарының айтырылганын таарыштырып турар дөрт республика хоойлуларын хүлээп алган.

Россия Федерациязының хоойлужулганының негелдезин күүседип турар 94 хыналдаларны чоруткан. Хажыдышкыннары эдер талазы-биле 158 бижимел дыңнадышкыннары берген, 63-ү күүсеттинген. Административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында 32 протоколдарны тургускан, ниитизи-биле 134,6 муң рубль түңге торгаал онаарының дугайында 17 доктаалдарны үндүрген, оон 71,6 муң рубльди тыртып алган.

Россияның «Кызыл» дептеринге кирген дириг амытаннарның санын тодараткан. Ирбишти, аргарны, чамдык араатан куштарны болгаш Тываның кундузун камгалаар талазы-биле программаны боттандырып чорудуп турар. Ол угланышкынга федералдыг бюджеттен 580 муң рубльди алган.

Суг ажил-агыйынга үерден болгаш чайындилардан чурттагыч чонну камгалаар гидротехниктиг тудугларның капитал септелгезин чорударыңа, федералдыг бюджеттен 9 млн. рубльди үндүрүп берген, ооң иштинде Бай-Тайга кожуунуң Шуй суурнуң Барлык хемге, Эрзин кожуунуң Булуң-Бажы болгаш Мөрен суурларга, Элегес-Аксы суурга, Кызыл кожуунуң Эрбек хемге сезон үезинде суг мөөңнээшкенин таарыштыраарыңа. Ол акша-хөреңги орайтап, 2005 чылдың декабрьда келгени-биле, ону бо чылын шигээдип алып. Ол ажилдарны үер үези келбээнде кылып доозар.

Хову-Аксы суурнуң чурттагычларының радиациялыг айрыл чок чорун хандыраары-биле радиоактивтиг чүүлдер биле хирленген дөстериңн хөргүңнерин тускайжыттыңан «Радон» бүдүрүлгө тускай контейнерлерге үндүр сөөрткөш, шыгжаан. Арга-арыг ажил-агыйы 32,4 муң

кубометр ыяшты белеткээр талазы-биле 26 аукционну эрттирген. 15,0 муң кубометр ажылгал ыяшты белеткээр болгаш сайгарган. Арга-арыгы катал тургузар ажылдарны 3,5 муң га шөлге ажылдарны чоруткан, ооң иштинде ыяш тарылгазын 350 га черге болгаш чайгаар өскен арга-арыгның ашталгазын — 3150 гага. Аныяк үнелиг ыяштарны тарып непередирин 4,5 га шөлге чоруткан. 145 арга-арыг өрттери 19,2 муң га шөлге болганы бүрүткеттинген, ону өжүреринге федералдыг бюджеттен 10,9 млн. рубльди үндүрүп берген.

Чер иштинин байлаан ажылгаарына ховар чериелиг чиг эт баазазын тургузар сорулга-биле Кара-Сугнуң казымал байлааның дилеп тывар ажылын уламчылаар. Кызыл хоорайны суг-биле хандыраарының курлавыр дөстөрүн тургузар дээш чер адааның арыг суун дилеп тывар ажыл эгелзэн. Чер иштинин байлаан шинчилээр геология талазы-биле ажылдарны акшаландыраарына федералдыг бюджеттен чоруткан акша-хөреңгиниң ниити хемчээли 8,9 млн. рубль болган. Руда болгаш үүрмек алдынын геология шинчилел ажылдарын чорударына, чер иштинин байлаан ажылгаар турар бүдүрүлгелеринин 19 млн. рубль акша-хөреңгизин ажылгаан. Республика девискээринге чер иштинин байлаан ажылгаар эрге дээш 3 аукционну эрттирген. Хоойлужудулгага дүүштүр ооң түннели-биле федералдыг бюджетке 96,2 млн. рубль кирген. Билелигин алдынын үүрмек сайын ажылгалга киригени-биле алдынын казып тыварының хемчээли калбарар аргалык болган.

Бүдүрүлгелеринин саң-хөө быжыгышкыны. Бүдүрүлгелеринин орулгалыг ажылдаарын чедип алыр болгаш саң-хөө быжыгышкынын тургузар сорулга-биле, бүдүрүлгелеринин ажыл-чорудулгазының ажыктын бедире талазы-биле ажылдар чоруп турар. 2005 чылда экономиканың боттук секторунда бүдүрүлгелеринин дериг-херекселдин чаартырына болгаш садып алырына 77,5 млн. рубльдин акша-хөреңгизин үндүрүп берген, ооң иштинде үлетпүр бүдүрүлгелеринге — 44,6 млн. рубльди, көдээ ажыл-агыйга — 17,8, харылзаага — 7, энергетикага — 7,3, садыгга — 0,8 млн. рубльди.

Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин ап турар орулгалыг хемчээли өскөн болгаш 2005 чылдың 11 айларында 24,6 млн. рубль болган, ол 2004 чылдың бо үезинге деңгээрге, 2,6 катал хөй болуп турар. Орулгалыг эң улуг хемчээлин дараазында хевирлеринин ажыл-чорудулгазындан алган; ажыктыг казымал байлактарны казып тыварындан (одалга-энергетикадан аңгыда) — 1,7 млн. рубль, транспорт болгаш харылзаа — 15,1 млн. рубль, тудуг — 3,3 млн. рубль. Орулгалыг бүдүрүлгелеринин деңгээлү 47 хуу болган.

Ооң-биле чергелештир 2005 чылдың 11 айларында республиканың бүдүрүлгелеринин саң-хөө ыргалындан алгаш көөрге, 352,6 млн. рубль түңге карылгалык болган.

Республикада инновация ажыл-чорудулгазының программазын болгаш концепциязын боттандыраары уламчылап турар. 74 инновация портфелинин төлөвилели 561 млн. рубльге тургустунган. Ооң эң хөй саны үлетпүр, медицина, өөредилге болгаш тудугдан кирген. Инвестиция төлөвилелдерин республика бюджетинден акшаландыраар болганда, тургустунар инновацияның бодунуң чуруму албан турар. Эң эки инновация төлөвилелинин дугайында конкурсту эрттирген, 13 коллективтер болгаш 10 хуу кижилер төлөвилелдерини кириген. Оларның эң дээрлери Москва хоорайга инновациянын болгаш инвестициянын 5-ки делегей салонунга киришкен. Конкурса «Инновацияның инфраструктуразынын тургузары болгаш хөгжүлдээ» деп республиканың эртем-инновация төвүнүн Томск университетинин биле кады кылган төлөвилели Россияның өөредилге болгаш эртем яамызынын грантызы-биле шаңнаткан. Томск хоорайның ведомстволар аразында эртем-өөредилге төвүнге яамыларның болгаш ведомстволарның 25 специалистери өөредилгени эрткен.

ТР-ниң Чазаа 2020 чылга чедир республиканың социал хөгжүлдээнин болгаш экономиканың стратегиязын ажылдап кылыр талазы-биле ажылды уламчылаары чугула. Ол ийи кезектен тургустунар. Бир дугаары — бедик дотациялыг бюджеттен чоорту үнер болгаш экономиканы өстүрер талазы-биле хүн бүрүде биче бизнести хөгжүлдери-биле ажылдаар. Ийи дугаары — ол улуг перспективалыг төлөвилелдерини шиитпирлээр, орта Курагино — Кызыл аразында демир-оруктуң тудуу, Элегестин кывынчал хөмүр-даш казымал байлаан шингээди алыры, ажылгал ыяшты хандыр болбаазырадыры, Кызыл-Таштыгның полиметаллдыг казар байлаан шингээди алыры дээш, өске-даа төлөвилелдер хамааржыр. Республиканың инвестиция деңгээлин бедире талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алыр.

III. Экономиканың боттук секторунуң хөгжүлдээ

Үлетпүр. Үлетпүр адырында бүдүрүшкүнүн хемчээлин калбартыр талазы-биле ажылдар уламчылап, үндүрүг оона-рының баазаны калбарып турар болгаш техниктиг хандырылганың экижиткенинин үндээнинге республиканың бодунуң орулгазы көвүдөп база ажылдап турар бүдүрүлгелерге реформаны чорудуп, тус черниң чиг эдин ханызы-биле болбаазырадып, инновация төлөвилелдерин шингээди ал эгелзэн.

Ап чоруткан хемчеглеринин түннелинде, үлетпүр бүдүрүлгезинин индексинин хемчээли 108,4 хуу четкен, 2004 чылда 106,7 хуу турган. Хөмүр-дашты казып тыварының орулгазы 16,8 хууга, электри энергиязын бүдүрүрү 4,2 хууга, чылыг энергиязы — 2,1 хууга, дилиг материалдары 21,8 хууга, хөй кештен тоннар 68,2 хууга, кештен кылган курткалар 9,6 катал өскөн.

Чылыг-энергетика комплекстеринин бүдүрүлгелеринин турум ажылдаарына онза кичээлгеини угуландырган. «2005 чылда Тыва Республиканың чылыг-энергетика комплекзинин хөгжүлдээнинге күрүнө деткимчези» тускай сорулгалыг республика программазын бадылаан, ооң хемчээлинге ЧЭТ-ке, республиканың дизельдиг электри станцияларына, котелдарга кывар-чаар материалдары болгаш хөмүр-дашты чедирерин, чылыг-энергия хандырып турар бүдүрүлгелеринин амгы септелгезин боттандырган.

Бюджет акша-хөреңгизин ажыктыг ажылгаар болгаш энергия курлавырларын чырыгалды дээш контролду күштөлдүр сорулга-биле, бюджет албан черлеринге оларның херегелинге өйлеп каан хемчээлди бадылаан. Чылыг-биле хандырып турар бүдүрүлгелеринин саң-хөөзүн экижидер талазы-биле хемчеглерини ажылдап кылган болгаш бадылаан.

Бараанныг продукцияны чүдүрүп чорударының хемчээли 8,4 хууга өскөн болгаш 2462,5 млн. рубль болган. Хөмүр-дашты казып тыварынын, электри болгаш чылыг энергиязын бүдүрүрү хемчээлинин өзүлдээни чедип алган. 1246,1 муң Гкал чылыг энергиязын ажылдап үндүрген, Кызылдың ЧЭТ болгаш республиканың дизельдиг электри станциялары 42,6 млн. кВт шак электри энергиязын бүдүрген, электри энергиязын мөөңү-биле садып турар федералдыг рыноктан 635,6 млн. кВт шак электри энергиязын алган, ол эрткен чылдың деңгээлинде.

Чылыг-энергетика комплекстеринин бүдүрүлгелеринде болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйларында организацияларын болгаш албан черлеринин адырында кышка белеткел ажылдарының айтырыгыларының талазы-биле Чазак докталдары хүлээп ал турган.

2005-2006 чылдың кышкы үезинин белеткел ажылдары чоруп турда, Кызылдың ЧЭТ-тиң № 10, 11, 12, 13, 14 котел агрегаттарының, № 3, 4, 5, 6 суг чылыдар четкилеринин септелгезин кылган, 6 бедик күштүг электри шимчедикчилеринин, аңгы-аңгы күштүг 22 трансформаторларын болгаш өске-даа дузалал дериг-херекселдеринге капитал септелгени чоруткан. Ол угланышкына 20,3 млн. рубльди чарыгдан.

«Хову-Аксы ЧЭТ» ККБ-ниң № 5 котел агрегатының бус чылыдар болгаш бус соодар черлерин солувушаан, капитал септелгени чоруткан. «Ак-Довурак ЧЭТ» ККБ-ниң турбина цегинге септелге ажылдарын кылган, чылыг дамчыдар участоктуң даштыкы чылыг четкилеринин 500 погон метр хемчээлди черлерин солаан. «Чаа-Хөл чылыг» ККБ-ниң № 2 котел агрегатына болгаш чылыг дамчыдар системага капитал септелгени дооскан. «Улуг-Хем чылыг-энерго» ККБ күскү-кышкы үелерде 4 котел агрегаты ажылга белеткээр, 840 погон метр хемчээлди чылыг четкилерин солаан.

«Тепловик» МКБ, «Чадаана» МКБ, «Сарыг-Сеп» МКБ болгаш «Бай-Хаактын төп котельная» МКБ-ниң бичи котельнаяларын суг чылдыр 2 котелдары садып алганнар, ол хөмүр-даштың чарыгдалын кызырар болгаш кышкы үеде оларның ажылының бүзүрелдиг бедик деңгээлин хандыраар. Дизельдиг электри станцияларының белеткелдин долу хемчээли-биле боттандырып чоруткан.

«Чылыг четкилерин» ККБ-зи күскү-кышкы үелерде кол болгаш дузалал дериг-херекселдерин белеткээр талазы-биле хемчеглерин долузу-биле күүсеткен. Чылыг четкилерин 3050 метр хемчээлге солаан азы бердинген планын 104,6 хууга күүсеткен. Чылыг энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин 29,0 млн. рубльге чедирген.

«Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН 659 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, 2004 чылга деңгээрге, 95 муң тонна хөй болуп турар. Даг транспортунун техниказын садып алган. Ажыдар ажылдарының хемчээлин 3,1 млн. кубометрге күүсеткен азы 2004 чылдың деңгээлинге

121,8 хуу болуп турар.

«Одаар чүдүлдү сайгарар талазы-биле республика контоказы» ККБ-зи чурттакчы чонга 57,6 муң тонна хөмүр-даш чедирип бээри-биле республика бюджетинден 24,5 млн. рубльди алган.

«Тывагаз» ААН республиканы суук газ-биле 1836 тонна хемчээлге хандырган, ол эрткен чылдың деңгээлинде. «2005 чылда газ ажыл-агыйын эде дерини» республиканың тускай сорулгалыг программазы-биле, Кызыл хоорайга 21 чер адааның курлавыр доскарларын тургузарын болгаш 12 чуртталга бажынарның диагностика шинчилелдерин чорудар дериг-херекселдерин садып алырына болгаш иштики газ дамчыдылганын септелгезин база чаартып кылырына 1,2 млн. рубль түңге инвестицияны алган. Тускай сорулгалыг республика программазының акша-хөреңгизин 3918 газ балоннарын 600 муң рубль түңге септелгезин чоруткан.

Тудуг материалдары. Даг-дүгүн бүдүреринин хемчээли 5,4 муң тонна болган. Тыва Республиканың Чазаа «Тыва даг-дүгү» комбинатының бүдүрүкчү күжүн калбартыр болгаш катал тургустунарының талазы-биле кады ажылдажылгага инвесторларны хаара тудар талазы-биле ажылды доктаамал чорудуп турар. Чаа инвестор «Энкор» ПК 43 млн. рубльди салган, ону эрткен чылдарда ажылчынарның ажыл төлөвиринин талазы-биле өрени дуглаарына, ажылгаан электри энергиязы дээш, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, септелге болгаш дериг-херекселдерин чаартырына чоруткан. Даг-дүгү бүдүрүлгезинин инвестиция программазын 88 млн. рубль түңге ажылдап кылган, ол 2006 чылда бир айда 1600 тоннаны бүдүрүп үндүрер аргалык болур болгаш чылда 20 муң тоннадан эвээш эвес даг-дүгүн бүдүрүп үндүрерин чедип алыр сорулгалыг.

Отчеттуг чылда «Тываның машина тудушкуну заводу» ККБ-ниң баазында «Саянсервис» чаа бүдүрүлгө тургустунган. Олар 8,2 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүрген. Пластмасса эжик болгаш соңга блоктарын, шагыг болгаш тротуар плиткаларын бүдүрүп үндүрерин шингээди алган. Амыдыралга ажылгаар полиэтилен хаптарны, полиэтилен пленкаларын бүдүрүп үндүрүп турар.

Демир-бетон кылыгыларын бүдүрүп үндүрер 1,7 катал, дилиг материалдары 21,8 хууга көвүдзэн. Бурунгаар хөгжүлдени биче сайгарлыкчы ажыл алган. Хуу сайгарлыкчылар тудуг материалдарының бүдүрүлгезинин талазы-биле чаа күштү кириген.

Ыяштан кылыгылар бүдүрер болгаш ажылгал ыяшты болбаазырадыры-биле ажылдап турар бүдүрүлгелер, мебельден аңгыда, 33,4 млн. рубльдин продукциязын чүдүрүп чоруткан, ол 2004 чылдың деңгээлинден 13 хуу хөй болуп турар. Продукция бүдүреринин хемчээлин «Фракталя» КХЭ, «ТТ» фирма, «Чербинин ыяш белеткээр бүдүрүлгези» КХЭ, «Тыва-мебель» КХЭ көвүдеткен.

Чадаана хоорайда «Юрта» ККБ-ниң бүдүрүкчү күжүн тургузар талазы-биле ажыл уламчылап турар. Күрүнө деткимчезинин салышкыны-биле бүдүрүлгө чаа технологияны шингээди алган, ооң иштинде ажылгал ыяшты ленталыг хирээлзери, дилиг материалдарын аэродинамиктиг кургадыры, манипулярыг ыяш сөөртүр машинаны, пилораманы болгаш ыяш болбаазырадыр станоктарны 8 млн. рубль түңге садып алган. Ол бүдүрүлгенин чаа хевиринин продукциязын бүдүрүп үндүрерин организастаар аргазын тургузар; чазаныр кылыгылар, өгге биче хемчээлдиг мебель, турлаг хевирлиг чуртталга бажынарнын.

Пес-таавы-дааранылга бүдүрүшкүнүн бүдүрүлгелери 23,2 млн. рубльдин продукциязын чүдүрүп чоруткан. Чонунуң негелдээни өөренип көрүп, бүдүрүп үндүрүп турар продукциянын ассортименти-тизин чаартып болгаш калбартканындан, ону сайгарарын көвүдөдир арга тургустунган болгаш чижилге кылыр аргазы бедзэн. Продукция бүдүреринин хемчээлин чонунуң ус-тывыш болгаш уран кылыгылар кылыр «Суй-Белек» бүдүрүлгези 31,7 хууга, «Кызылдың кара көрбестеринин өөредилге бүдүрүлгө чери» КХЭ 13,4 хууга улгаттырган.

Республиканың инвестиция программазы-биле хевис фабриказына бараанныг продукция бүдүрүп үндүреринге, 7,5 млн. рубль түңге дериг-херекселдерин садып алган болгаш элтеп тургускан. Техниктиг кидисти бүдүрүп үндүреринин шынарын экижидер болгаш чаа продукцияны шингээди алыры-биле бар чүүлдерин катал тургузар талазы-биле ажылдарны уламчылаар болгаш чаа дериг-херекселдерин садып алыр, ол угланышкына 2,1 млн. рубльди үндүрүп берген.

Агроүлетпүр комплекзи. Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы амгы күштүг өртөктер-биле 2310,4 млн. рубль болгаш; мыйыстыг бода малдың баш саны

— 96,3 муң баш; хөй болгаш өшкү — 700 муң; чылгы — 25,1 муң; хаван — 28,4 муң; иви — 1,7 муң баш. Картофель бүдүрүшкүнү 5,6 хууга, ногаа 9,2 хууга өскөн.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин хөгжүлдээнинге, ооң иштинде төрүүр малды болгаш дүк садып алырына субсидияны республика бюджетинден 53,8 млн. рубль түңге күрүнө деткимчезин көргүскөн. Үрезин сөөртүп алырына болгаш уксаалыг малды садып алырына, хөй ажылын деткиринге федералдыг бюджеттен 36,4 млн. рубль келген; «2010 чылга чедир суурларның социал хөгжүлдээ» тускай угланышкынын федералдыг программа талазы-биле тудугта болгаш чурттаар оран-сава садып алырына, суурларнын суг дамчыдылганын чаартырына — 12 млн. рубль.

Россияның Төп банкызының тургусканы-биле чээли талазы-биле салган хуунуң 2/3 учедун төлээри-биле федералдыг бюджеттен 2,8 млн. рубльди алган, кандаашкынын чедирген когаралын дуглаары-биле 1,7 млн. рубль хемчээлге камгаладылганы төлөп берген.

Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлери чер ажылының продукциязын 766,8 млн. рубльге бүдүрген азы 2004 чылга деңгээрге, 107,0 хуу.

Тараа чаа үнүр орда агаар-бойдустан таарымча чок болганындан, тараа культураларының ниити ажаалдазы 2004 чылга деңгээрге, 39,5 хууга кудулаан болгаш арыггаан соонда килдээрге, 15,7 муң тонна болган. Тараа тараан шөлдеринин 4,8 муң гектарын мал чеминге ажылгаары-биле шилчиткен.

106 муң тонна бөдүүн мал чемин болгаш 1,8 муң тонна силосту белеткээр. Хөзүнүнүң чемижидилгезин экижидери-биле 25,4 муң гектар шөлге химиктиг ашталганы чоруткан, келир чылдың дүжүлдүңге 5,5 муң гектар шөлду аңдырып куруктурган. Ажыл-агыйларның иштинде 23 сугтарылга системаларына 2 млн. рубль түңге септелгетургузулга ажылдарын, 41 млн. рубльге мелиоративтиг ажылдарны кылган.

Тараа рыногу. Садып алырының өртээни чавыс болуп турары-биле тус чериниң бараан бүдүрүкчүлеринге тарааны садарына идиг бербейн турар, ооң деңгээли 2004 чылдың хемчээлинде хевээр арткан — 3,2 муң тонна.

Картофель болгаш ногаа рыногу. Республикада тускайжыттыган ногаа бригадаларының тургустунганы-биле картофель болгаш ногаага чонунуң негелдээни долузу-биле хандырып турар. Ажыл-агыйларның шупту хевирлери 44,6 муң тонна картофельди болгаш 12,1 муң тонна ногааны бүдүрген. Күрүнө садып алышкынының талазы-биле бюджет организацияларына 3,1 муң тонна картофельди, 1,7 муң тонна ногааны чедирген. Үрезинге 14,1 муң тонна картофельди шыгжап алган.

Мал ажылында малдың баш санын өстүрер ажыл чоруп турар. Кадык шыырак мал төлүн алырына бүзүрелдиг болуру-биле 1,9 муң баш инекти, 3 муң баш хойну тарып боозаткан. «Куш» гривин баш удур болдурбас, малдың бруцеллез аарынын өөскүтпес, чараараар аарыгны болдурбазынын талазы-биле профилактиктиг хемчеглерин чорударына 648 муң рубльди чоруткан. Чараараар аарыга удур 63,8 муң баш бода малды, 379,3 муң хөй болгаш өшкүнү, бруцеллезка удур 183,7 муң баш хөй, өшкүнү, 6,6 муң баш мыйыстыг бода малга тарылганы чоруткан.

Сүт продукциязынын рыногу. Шупту деңгээлинде ажыл-агыйлары 46,8 муң тонна сүттү бүдүрген, рынокка 14 муң тонна сүттү сайгарган. Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда сүт болбаазырадыр талазы-биле мини-цехтерниң дериг-херекселдерин садып алган. Чурттакчы чондан сүт садып алыр талазы-биле кожууннар төптеринге 11 сүт хүлээп алыр пункттарын тургузар талазы-биле ажыл чоруп турар.

Эът рыногу. Малдың болгаш куштунуң дериг деңгээли-биле 26 муң тоннаны бүдүрген болгаш сайгарган. «Урянхай» АҮК кызыгаарлаттыган харысалгалыг эштежилге колбаса кылыгыларын бүдүреринин талазы-биле технологту шугумну ажылгалга киригеринге белеткеп турар, орта 11,4 млн. рубльди республиканың инвестиция программазындан берген. Кожууннарда мал согарының талазы-биле шөлдерин организастаарын планнап турар.

Дүк рыногу. Дүктү 821 тоннаны бүдүрген, республиканың болбаазырадыр бүдүрүлгелери 403 тоннаны сайгарган. Хевис фабриказының бүдүрүлгезинге хөй дүгүнүң херегелин тус чериниң көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлери долузу-биле хандырган.

Балык продукциязынын рыногу. Балык тударының талазы-биле 21 юридиктиг албан черлери болгаш 270 хуу кижилер ажылдап турар. 244,4 тонна балыкты туткан, 308 тонна бараанныг балык продукциязын бүдүрүп үндүрген, ол 2004 чылдың деңгээлинден 63 хуу бедик азы ийи катал хөй.

Өлүк-кеш чиг эди. Республикага кыска-кышкы аңныр сезонунда 130,4 муң диң кештерин, 2,2 муң киштиң болгаш 355 үнелиг кештиң өске-даа дириг амытан-нарның кештерин, 10,6 млн. рубльге белеткээн, ол эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 3,2 млн. рубль хөй болуп турар. Аңныр сезонунуң үезинде 3 муң ажыг аңнаарыга ынактар аңныр ажык-тывы-жыңга керээлери чарган. Дириг амытан-нар делегейин ажыглаанының чылдазындан республика бюджетинче 0,9 млн. рубль кирген.

Аш-чем болгаш үлетпүрнүң болбаазы-радыр бүдүрүлгелери 525 млн. рубль түңге продукцияны чүдүрүп чоруткан, 2004 чылга деңнээрге, өзүлдө 157 хуу болган. Аш-чем продуктуларының эң кол хевирлерин бүдүрери көвүдээ, ооң иштинде эт болгаш эттен кылган чартык фабрикалар, макарон кылыгылары, сүт продукциялары.

Тудуг комплекзи. Акшаландырышышкының бүгү дөстери-биле 977,7 млн. рубльдиң инвестициясын шингээди алган. Үлетпүрнүң, социал адырның, көдээ ажыл-агыйның 29 объектилерин ажылгалга кириген, ооң иштинде аэровокзал, «Науца-наядан» Кузнецова кудумчузунга чедир 10 кВт бедик вольтулуг электри шугумун, малчыннарга аалчылар бажыңын, суг дамчыдылганының 3-кү элчээ, «Хүреш» стадионуң чаартылганы, пластмасс бүдүрер талазы-биле цехти, газ ажыл-агыйның дериг-херекселдерин эде кылган; Чадаана хоорайда, Мугур-Аксы, Ильинка, Кунгуртуг суурларда школарны; Кызыл хоорайның мурнуу микрорайонунда 10 кВт болгаш 0,4 кВт электри шугумун болгаш Каа-Хем суурда хуу тудуглары; электри четкилериниң чаартылганы болгаш Чадаана хоорайда аалчылар бажыңы; Сукпак суурда чунар-бажың; Ак-Довурак хоорайда суг чыыр болгаш суг дамчыдылганының тудуглары ажылгалга кирген.

Акшаландырышышкының бүгү дөстери-ниң капитал салышыгындан чуртталга бажыңнарының тудугларының 119,6 млн. рубльди чоруткан. 16,1 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-саваңы ажылгалга кириген, ооң иштинде хуу тудуглар — 7,7 муң дөрбелчин метр, «Көдээ суурларның социал хөгжүлдө» тускай сорулгалыг федералдыг программаның талазы-биле — 3,05 муң дөрбелчин метр. Чуртталга чээлиниң ипотека талазы-биле агенттели — 265 чээлини 83 млн. рубльге берген.

Дөзевилел-төлевилел документациясын үезинде белеткээр болгаш тудуг ажылдарының шынары дээш контролду күштелдирген. «2005-2010 чылдарда таарымчалыг болгаш социал чурттаар оран-саваңы Тыва Республиканың чурттакчыларын хандыра» тускай сорулгалыг республика программасы бадылаттыңан. «Тыва Республиканың хоорай тудушкунунуң ажыл-чорудулганының дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин ажылдап кылган.

2006 чылда Каа-Хем суурда школары, Туран хоорайда эмнелгени, уруглар эмнээр төптү, чурт-шинчилел музейиниң, кондитер фабриказының, республика эмнелгезиниң халдавырлыг аарыгы эмнелгезиниң (2-ги элчээ), Кунгуртуг суурга ыяш болбаазырадыр цехтиң болгаш өске-даа тудуг объектилерин ажылгалга кирер. Тудуг комплекзиниң мурнунда турар кол сорулга — «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди амыдыралга боттандыра.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйы. Чыл иштинде чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелери 620 млн. рубльдиң ачы-дузанын чедирген, чарыгдалдар 750 млн. рубль болган, адырлар талазы-биле 130 млн. рубльдиң карылганын алган.

2005 чылдың январь 1-ден эгелээш федералдыг болгаш республика стандарттарына дүштүр чуртталга-коммунал ачы-дузанының төлевири чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелери чурттакчыларның ачы-дуза төлевири 100 хуу төлээринче шилчээ.

Адырның хөгжүлдөзүнүн талазы-биле федералдыг болгаш республика программаларын боттандырып чорудуп турар. Федералдыг бюджеттен 22 млн. рубльди үндүрүп берген, ооң иштинде Кызыл хоорайда арыгдал тудуунуң тудуунга 13 млн. рубльди.

2005-2006 чылдың кышкы байдалының ажылыга объектилерин белеткелди Тыва Республиканың Чазааның бадылаан хемчеглеринге дүштүр чоруткан, нитизи-биле 22,3 млн. рубльдиң ажылдарын кылган. Оңа кичээгенин одалга системазының септелгезинче, чылыг болгаш соок сугнуң хандырылганынче, канализацияже угландырган. Муниципалдыг котельналар 9 котелдарны садып алган болгаш тургускан. Чуртталга фондузунга септелгени чоруткан, ооң иштинде 6,6 муң дөрбелчин метр кышкы шывыгыларын, панель бажыңнарының 1545 погон метр

температура шывыгын чылыглан, арыгдал тудугларын ажылга белеткээн. Эргижиреп элээн 3 км чылыг четкилерин солаан, 4 км участкага амгы септелгени болгаш дээк арматуразын хынаан, 9,5 км суг дамчыдылганының четкилерин септээн.

Хоорайларның болгаш суурларның санитарлыг ашталгазы болгаш ногаажыдылганы, чаагайжыдылганының талазы-биле улуг ажылдар кылдыңган.

2006 чылда чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилериниң септелгезин болгаш ажаап тударын тускай угланышкының ажыгыларын болгаш бар сөң-хөө курлавырларын мөөңнээрин хандыраы чугула; чуртталга фондузун эргелеп-башкараының чаа системазын шингээди алыр; коммунал ачы-дузанын чедиргени дээш кредитор болгаш дебитор өрелерни кызырарының талазы-биле хемчеглерин алыр.

Транспорт комплекзи. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы-биле пассажирлерни аргыштырып турар хуу сайгарлыкчыларны кириштир автотранспортту шулту хевирлери-биле 25,2 млн. пассажирлерни аргыштырган, ол эрткен чылга деңнээрге, 110,2 хуу болуп турар. Чүк сөөртүлгези-биле 94 организациялар болгаш 350 сайгарлыкчылар ажылдап турар. Эрткен чылын чүк сөөртүлгезиниң нити хемчээли 1488,2 муң тонна болган, чүк саарылгазы — 225,9 млн. тонна-километр.

Агаар транспорту-биле 24,9 муң пассажирлерни аргыштырган. Аэровокзалдың чаа тудуунда технологту дериг-херекселдерни эптеп тургузар ажылдар чоруп турар. Республиканың чедери берге кожууннарынче пассажирлер аргыштырарының тарифтериниң ылгалын эгидери-биле, «Тываның агаар шугумнары» федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде республика бюджетинден 15,4 млн. рубльдиң саң-хөө деткимчезин көргүскен.

Суг транспорту-биле 1,1 муң пассажирлерни аргыштырган, 0,9 муң тонна хире чүктү сөөрткен.

Орук ажыл-агыйы. Республиканың орук ажыл-агыйының хөгжүлдөзүнче 162,3 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде автооруктарны ажаап тударына 38,5 млн. рубльди, оруктарны болгаш көвүрүлгелерин септээрине 28,3 млн. рубльди. Нити дөзевилел өртээ 100 млн. рубль Бояровка — Тоора-Хем аразында 12 км автоорукту ажылгалга кирген.

Федералдыг авторук М-54 «Енисейниң» орук ажылдарының нити хемчээли 361,7 млн. рубль болган, эрткен чылдың деңнелинден 59 хуу өзүлдеги болган. 48,5 млн. рубль түңге 3 көвүрүгнүң септелгезин кылган, демир-бетон хооразалары 37,4 млн. рубльге солаан. Кылымал тудугларның болгаш автооруктарның капитал септелгезин 97,1 млн. рубльге кылып чоруткан. Федералдыг орукту ажаап тударына 82,9 млн. рубльди ажылгаан. Дөзевилел өртээ 92,6 млн. рубль, 110 погон метр хемчээлди хар көшкөзүндөн камгалал галереязын ажылгалга кирген.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 297 млн. рубль түңге ачы-дузаны чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга 150 млн. рубльдиң, ол дес-дараалаштыр эрткен чылдың деңнелинче 111,4 болгаш 115,3 хуу болуп турар. Кызыл-Мажалык, Суг-Аксы, Чаа-Хөл, Мугур-Аксы болгаш Ак-Довурак хоорайда 5 электронуг автоматтыг телефон станцияларын ажылгалга кирген. Тускай сорулгалыг федералдыг программаның акша-хөрөңгизи-биле Тээли болгаш Эрзин суурларда кайызында-даа 600 номерлерин ийи электронуг автоматтыг телефон станцияларын садып алган болгаш эптеп тургускан, 5,2 млн. рубль түңге Кызыл-Мажалык харылзаа шугу-мунга радиорелейниң дериг-херекселдерин садып алган.

Хереклекчилер рыногу кол көргүзүлгелерин турум өзүлдөзүн бадыткан турар. Үүрмөктөп садар бараан болгаш нитиниң кемненилге черлериниң саарылганы 5561,6 млн. рубль болган, ол деңнештирген өртектөр-биле 2004 чылга деңнээрге, 14,6 хуу хөй болуп турар. Улуг болгаш ортумак өртектиң база хүн бүрүдө хереклээр барааннарга, төлевириң хуусаазын узадып, садыглаашкының чээли хевирин идепкейлиг ажылдап турар. Нити үүрмөктөп садар бараан саарылганында биче сайгарлыкчыларның субъектилериниң үлүү 89,5 хуу болган, ол 2004 чылдың деңнелинден 22,5 хуу бедик болуп турар.

Садыгының болгаш нитиниң кемненилге черлериниң 70 ажыг объектилерин туткан болгаш чаартып кылган. Орта 125 млн. рубль ажыг хуу инвесторларны хаара туткан. Кызыгаар чанында «Эрзин» болгаш «Сайзырал» садыг төптөрүн ачыткан. Аш-чем индустриязының хөгжүлдөзүн уламчылап турар, ол колдуунда Кызыл хоорайда болгаш кожууннарның орук кыдында сервис хевирлиг тургустунган. Белеткээрине бедик деңнелди чартык фабрикаларны бүдүрериниң ачы-дузаны кал-

барган болгаш херектелиниң турар черинге кулинар кылыгыларын чедирип бээри, бажыңнарга болгаш офистерге ханды-рары, кафелерде болгаш рестораннарда национал кухнялар хөгжүп турар. Яңы-бүрү хевирниң массалыг кемненилге бүдүрүлгелеринге кижилерниң келири көвүдээ.

Республиканың чурттакчы чонунга 1412,8 млн. рубль хемчээлге ачы-дузаны чедирген, деңнештирген өртектөр-биле 2004 чылдың деңнелинден 5,3 хуу бедик болуп турар. Төлевири ачы-дуза адырында 51 биче бүдүрүлгелер болгаш 810 хуу сайгарлыкчылар ажылдап турар. Төлевири ачы-дузаның хөгжүлдөзүндө биче бизнестиң салышыгы 32,4 хуу. Чурттакчы чонга төлевири чедирген ачы-дузаның нити хемчээлинде амыдырал хандырылга байдалдыг ачы-дузаны 88,3 млн. рубль түңгү боттандырган.

«2001-2005 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчыларының амыдырал хандырылганының хөгжүлдөзү» тускай угланышының республика программаны боттандыраы уламчылап турар, баш кыргыыр, идик септеп болгаш даараар мастерскаяларга, хеп, фотоательелерге амгы үениң дериг-херекселдерин садып алган болгаш тургусканы-биле көдээ черлерде амыдырал хандырылганың ачы-дуза адырының субъектилериниң материал-техниктиг баазаны экижээ. Ол немелде ажылчын олуттарны тургузар арганы берген болгаш чурттакчы чонга чедирип турар ачы-дузаның хемчээли өскөн. Новосибирск, Абакан хоорайларның өөредилге төптөрине амыдырал хандырылга ажылдакчыларының мастер-класс, адырлар аайы-биле өөредилгезин чоруткан. Тыва Республиканың Ус-дарган палатазының ажыл-чорудулганы идепкейжээ, Хакас Республиканың Ус-дарган палатазы-биле кады ажылдажылганы тургускан. Амыдырал хандырылганың четкилери калбарып турар, немелде 10 объектилерин ачыткан.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар. Даштыкы садыг саарылгазы 4,9 млн. америк доллар болган. Экспорттун хемчээли 3 млн. америк доллар четкен, импорт — 1,9 млн. америк доллар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы 7 субъектилер боттандырып чорудуп турар. Бараан саарылганының кол үлүү Моолга онажып турар — 68,6 хуузу, Италияга — 16,1 хуузу. Моол болгаш республиканың ажыл-агый субъектилериниң аразында керээлери болгаш дугуржулгалары чарары уламчылап турар, россия-моол кады ажылдажылганың ийи бүдүрүлгелери ажылдап турар, садыглаашкының кызыгаар чоогунда инфраструктуразы хөгжүп эгелээ. Республиканың делегациязы «Моол болгаш Россия: экономиктиг кады ажылдажылганың перспективасы» бизнес деткимчени сайзырадыр талазы-биле бирги Моол-Россия конференцияга болгаш Россия — Моол чазактар аразының эртем-техниктиг кады ажылдажылга болгаш садыг-экономика талазы-биле комиссияның ажылыга киришкенер. 2005 чылдың сентябрьда Кызыл хоорайга Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Күрүне Думазының, Моолдун Күрүнениң Улуг Хуралының депутаттарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның ийи чуртун аразында кады ажылдажылганың хөгжүлдөзүнүн кол угланышының талазы-биле каттышкан хуралын эрттирген.

Республиканың делегациязы Харбинниң 16-гы садыг-экономиктиг Хэйлунцзян могожа болуп эрткен делгелгелер-ярмарканың, Урумчунуң 14-кү делегейиниң садыг-экономиктиг КУР-нуң Синьцзянь-Уйгур автономнуг районунга болуп эрткен делгелге-ярмарканың ажылыга киришкенер, Тываның делегациязы СУАР КУР-нуң Чазаа-биле болгаш автономнуг районун найысылалы — Урумчи хоорайның мэриязы-биле ажылчын учуражышышкынар болган. Кыдат-биле даштыкы садыг саарылганы 15,3 хууга чедир өскөн. Келир чылын Кыдат Улус Республиказына Россия Федерациязының Чылын чарлаан хемчээлге дүштүр Кыдаттың өске могожа-лары-биле даштыкы садыг харылзааларын калбартырып планнап турар.

Москва хоорайның чазаа, Алтай, Бурятия, Хакасия республикалар, Красноярск крайны болгаш Новосибирск областың администрациязы-биле эртем-техниктиг болгаш культурулу кады ажылдажылганы, садыг-экономика дугайында дугуржулганың үндөзүнө регионнар аразында харылзааларны хөгжүдөрүн уламчылаар. 2005-2009 чылдарда Томск областың администрациязы-биле дугуржулгага ат салдыңан.

«Тыва-Экспо-2005» 2-ги регионнар аразында универсал делгелге-ярмарканың ажылынга 60 ажыг россия фирмалар киришкен, ооң иштинде Новосибирск, Красноярск, Абакан, Черногорск болгаш Новокузнецк хоорайлардан. Делгелгениң бараан саарылгазы үш катап көвүдээ

болгаш 1,5 млн. рубль четкен. Кады ажылдажылга дугайында 400 дугуржулга, 216 керээлер болгаш протоколдар чардынган, ооң нити түнү 64,5 млн. рубль четкен болгаш эрткен чылга деңнээрге, 10 катап хөй болуп турар.

2006 чылда Моол-биле харылзааны хөгжүдүп тургаш, Азия-Оожум океаның регионнарының чурттары, хамаарышпас чурттарның демнежилгези, Европаның болгаш Россияның регионнары-биле садыг-экономиктиг кады ажылдажылганы калбартып тургаш даштыкы садыг харылзааның бараан саарылганының хемчээлин 5,5 млн. америк долларга чедирер.

IV. Бюджет, үндүрүлгелер болгаш акша-чээли харылзаалары

2005 чылда республиканың каттышкан бюджетиниң күүселдезин улуг бергелер-биле боттандырган. Бир дугаарында, энергия бүдүрүкчүлериниң өртээниң өзүлдөзүн инфляцияның планында көрдүнгенинден ажыр өстүргени-биле база бюджет адырының ажылдакчыларының № 122 Федералдыг хоойлу дүштүр ажыл төлевириң улгаттырганы-биле, федералдыг бюджеттиң чарыгдал хүлээлгезин республикага дамчыдып бергени-биле саң-хөө курлавыры чедишпезинден болган. Ооң-биле чергелештир республиканың инвестиция программаның күүселдезиниң чамдызын Хоойлу дугула палатазының парламентизиниң бюджетти орай бадылааны-биле холбашкан.

Республиканың Чазааның доктаамал болгаш шыңгыы ажылдаанының түңнелинде республиканың каттышкан бюджетти орулгалаң талазы-биле 6859,1 млн. рубль түңге күүсеттинген, чарыгдалдар 6740,5 млн. рубльге, планда көрдүнген дефициттин орнунга, чарыгдалдардан орулгалар ажып турар.

Каттышкан бюджетте бодунуң орулгалары 2004 чыл-биле деңнээрге, 1,21 катап өскөн болгаш 1447,1 млн. рубль болган. Федералдыг бюджеттен акша дузаламчызын 5411,8 млн. рубль түңге алган, 2004 чыл-биле деңнээрге, 781,4 млн. рубль хөй, ооң иштинде бюджет хандырылганының деңнелин деңнээр-биле дотацияга 3834,1 млн. рубльди, бюджетти деңнештирерин хандыраң талазы-биле хемчеглерни деткиринге — 958,2; орук ажыл-агый күрүнөдөн деткиринге — 90; хамаатыларның пособиени болгаш чигелдерин эгидер талазы-биле федералдыг хоойлуну боттандыраына субвенция болгаш субсидия — 207,6; регионнарның хөгжүлдөзүнүн программасы болгаш федералдыг адресстиг инвестиция программасына субвенция — 210,9 млн. рубль.

Экономиктиг адырларының талазы-биле бодунуң орулганының деңзигүүру мындыг болган: үлетпүр талазы-биле 17,5 хуу, садыг, хөй-нитиниң кемненилге черлери — 16,3, транспорт болгаш харылзаа — 8,9, көдээ ажыл-агый — 1,8, тудуг — 1,7 хуу.

Отчеттук чылда акшаландырышышкының бүгү дөстөрүндө саң-хөө балансызының чыгган орулганы 12 млрд. рубль болган, 2004 чыл-биле деңнээрге, өзүлдө 17,4 хуу.

Чер үндүрүү, хуу кижилерниң орулганындан үндүрүү, транспорт үндүрүү, арага продукциязының бүдүрүкчүлеринден акциз чылдазының талазы-биле планныг даалгалар күүсеттинмээн.

Республика бюджетинче үндүрүлгелер болгаш чылдалар талазы-биле чедир чыгындаан өре 144 млн. рубль, ооң иштинде хуу кижилерниң орулганындан үндүрүү — 32,3 млн. рубль, орулгалар үндүрүү — 24,1, бүдүрүлгелерниң өңчүзүндөн үндүрүү — 19,6, чер үндүрүү — 23,3, бойдус курлавырындан — 15,7 млн. рубль.

Бюджеттен социал адырны акшаландыраы 19 хууга көвүдээ. Республиканың каттышкан бюджетинде социал адырның деңзигүүру 67,9 хуу болган. Санап каан ажыл төлевириң төлээрине 3386,3 млн. рубльди, аш-чемге болгаш эм-таңга — 222,9, уругларлыг хамаатыларга пособие төлээрине — 132,4 млн. рубльди чоруткан.

Өөредилгеге чарыгдал 2004 чыл-биле деңнээрге, 15,5 хууга өскөн болгаш 2275,5 млн. рубль болган. Республиканың каттышкан бюджетинде адырның нити чарыгдалының хемчээлиниң үлүү 33,8 хуу болган. Өскүс уругларга болгаш адиезиниң хайгааралы чок артка уругларга пособие төлээриниң чарыгдалы 101,3 млн. рубльден 145,1 млн. рубльге чедир өскөн.

Кадык камгалалыңче 1708,6 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде медицина-ның албан камгалалдыгының фондузунче 441,7 млн. рубльди. Республиканың каттышкан бюджетинде ол адырның нити чарыгдалының үлүү 18,8 хуу болган.

Социал политикаы боттандырап талазы-биле хемчеглер болгаш социал хандырылга албан черлерин акшаландыраына 739,8 млн. рубльди үндүрүп берген азы 2004 чыл-биле деңнээрге, 291,8 млн. рубль хөй болуп турар.

Культура, уран чүүл, кино албан черлеринче 274,3 млн. рубльди чоруткан, 2004 чылда турган деңнелден ол 23 хуу хөй болган.

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге күрүнө деткимчесиниң хемчеглерин хандырар сорулгага отчеттуг чылда 86,4 млн. рубльди үндүргөн, уксаалыг болгаш төрүүр малды тударыңга, үрези сөөртүлгезинге, көдээ ажил-агый культураларының камгаладылгасынга болгаш берген чээлилер талазы-биле салыышкынар хуузуңуң субсидиязыңга ол көрдүнгөн.

Чылыг-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйның саң-хөө деткимчесинге 155,1 млн. рубльди чарыгдан, ол бүдүрүлгелерниң турум ажилдаар аргалың хандырган болгаш чылыдылга сезонунга чогуур үезинде белеткенип алыр арганы берген. Ниити түнден чурттакчылыг черлерниң чагаайжыдылгасынче — 51,8 млн. рубльди, бүдүрүлгелерниң карылгаларың дуглаарыңга — 38,9 млн. рубльди чоруткан. Дизельдиг электростанцияларга 34,3 млн. рубль түңге кывар-чаар материалдар садып алырыңга болгаш чедиреринге күрүнө чагыы күүсеттинген.

Федералдыг бюджетке республиканың күрүнө өрезин кызырар талазы-биле ажилдар кылдынып турган. Ону 80,1 хууга эвээжеткен болгаш 2006 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле ол 225,1 млн. рубль бооп турар.

Чазактың ажил-чорудулгасының кол бир угланыышкыны — продукциялар садып алырыңга, күрүнө хереглелинге ачы-дуза чедирер ажилдарның күүселдезинче угланган бюджет ашка-хөреңгизиниң чөптүг чарыгдалын хандырып, ону чедип алыры бооп турган. Күрүнө чагыының хемчээлин 291 млн. рубль түңге бадылаан. Күрүнө садып алышкынарның түңнелдери-биле алырга, бюджет ашка-хөреңгизиниң камналгазы 16,2 млн. рубль болган азы үндүргөн ашка-хөреңгизин түңнүден 6 хуу.

Уш деңнелдиң бюджетинде шилчээни-биле бюджет чорудуун эде тургузар сорулга-биле, Тыва Республиканың 2006-2008 чылдарда саң-хөө планың бадылаан. «Тыва Республиканың бюджет чорудуунун дугайында», «Тыва Республиканың бюджеттеринин аразында харылзаалар дугайында» хоойлулар, тус чер бот-башкарылган органның оларга көрдүнгөн чамдык күрүнө бүрүн эргелери-биле быжыглаарының дугайында нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары хүлээп алдыңган.

2003 чылдың октябрь 6-да № 131 «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганың организастаарының ниити принциптерин дугайында» Федералдыг хоойлу дүүштүр бюджет планнаашкының 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп, үш деңнелдин системазы-биле ботландырып эгелээң. Хоорай округтарының, муниципалдыг районнарның, хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин планнаарының талазы-биле 10 методиктиг сүмелерни ажилдап кылган болгаш муниципалдыг тургузулгаларга чоруткан. 1149 нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алган, ооң иштинде хоойлу төлөвилелдери 26, кожууннарның төлээлекчилер хуралдарының шийтирилери 119, хоорай округтарының төлээлекчилер хуралдарының — 16 болгаш чурттакчылыг черлерниң төлээлекчилер хуралдарының шийтирилери 984. Тус чер чагыргаларының бухгалтер болгаш экономика албаннарының ажилдакчыларыңга, чагыргаларың чаа соңгуттурган даргаларыңга болгаш тус черниң төлээлекчи органның депутаттарыңга үндүрүг болгаш бюджет хоойлужулганың үндезиннериниң база бюджеттерни планнаарының болгаш оларның күүселдезиниң талазы-биле семинарларны, өөредилге кичээлдерин организастаан.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың 2006 чылда республика бюджетиниң дугайында» хоойлу, а ол ышкаш муниципалдыг тургузулгаларың 2006 чылда бюджеттери чаа саң-хөө чылыңга чедир ажилдап кылдыңган болгаш хүлээп алдыңган.

Тыва Республиканың бюджет күүселдези Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле федералдыг казначествонун девискээр органның дамчыштыр чоруп турар.

Республиканың саң-хөө бюджет хайгааралының талазы-биле албан 9,3 млн. рубль ашка-хөреңгизин көрдүнгөн сорулгазындан өскээр ажыглааны илереткен, ооң иштинде республика бюджетинде 3,5 млн. рубль, муниципалдыг тургузулгалар бюджетинден — 5,8 млн. рубль, ашка-хөреңгизге болгаш материалдыг унелиг чүүлдерге дудагал 4,1 млн. рубль болган, ооң иштинде Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Өвүр кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның албан черлеринде, «Кызылфармация» МУБ-та, Тыва Республиканың Чазак Мөңгүн-Тайга кожуунунун бюджетиниң күүселдезинге, Кызыл хоорайның муниципалдыг албан черлериниң саң-хөө ажил-агый ажил-чорудулгасынга, «Тывакиновидеотөп» КУБ-ка болгаш ЯК — 42 самолеттун ажылдалыңга хамаарыштыр чоруткан хыналдаларның түңнелдерин көргөн.

Саң-хөө хажыдышкынарның болдурганы дээш чурум харысалгасынга албандужаалдыг 30 кижини, ооң иштинде 22 удуртукчуну онааштырган.

30 ревизия болгаш хыналдалардан илерээн 51,3 млн. рубль түңнүг саң-хөө хажыдышкынарның материалдары хоойлу-дүрүм органның камчыдып берген, оон 17,8 млн. рубль түңге 6 кеземче херээң оттурган.

2005 чылда республика ашка-хөреңгиз

ап турарларның акшаландырышыкынын албадал чуруму-биле тыртып, 7,4 млн. рубль түңге эвээжеткен.

Ашка-чээли политиказы. Республиканың банк секторунун хөгжүлдезинде чогумчалыг угланыышкының байдалдарының камгаладынып артканын отчеттуг чылдың түңнелдери бадыткаан. Чээли бээриниң чаа арга-хевирлерин, ооң иштинде, биче бизнеске, ипотекага болгаш хереглелге хамаарыштыр банкылар шингээди алган. Банкыларның агар санында чурттакчы чонун 692,7 млн. рубль ашка-хөреңгизи хаара туттунган. Хамаатыларның салыышкынарның 25 млн. рубль түңнүг хууларың немей санаан. Бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчы чонга берген чээлиниң ниити хемчээли 2004 чылда турганы-биле деңнээрге, 1,5 катап көвүдээн болгаш чыл төңчүздө ол 1806,5 млн. рубль болган. Ооң 35 хуузуң бүдүрүлгелерге бүдүрүлгө ажил-чорудулганы калбартып алырыңга берген, ооң иштинде үлетпүрүнү казып тывар бүдүрүлгелеринге — 19,5 хуу, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге — 5,6 хуу, электрэнергетикага, тудугга, транспортка болгаш харылзаага — 5,4 хуу. Хереглел чээлилериниң хемчээли хенертен дыка өскөн. 855,8 млн. рубль түңге 5772 дугуржулга кылдыңган. Ипотека чээлиниң хемчээли чыл дургузунда 60,2 млн. рубль болган, ол чээлини 169 өг-бүлө ажыглаан.

V. Эргелеп-башкарылганы сайзыраңгайжыдар болгаш кадрлар политиказының талазы-биле Чазактың ажылы

Күрүнө эргелеп-башкарылганың адырында 2005 чыл федералдыг деңнелден дамчыткан бүрүн эргелер талазы-биле республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның ажил-чорудулганың быжыглаан хоойлужулга актыларын практика кырыңга ботландырының чылы болган. Федералдыг № 122 хоойлу дүүштүр бойдус ажыгаланың, социал камгала, кадык камгала, өөредилге, культура болгаш өске-даа адырларда республикада федералдыг деңнелдин 55 бүрүн эргелери болгаш мандаттары төлээлээн. Чазак дамчыдып берген бүрүн эргелери болгаш чүүлдерни күүседириңниң талазы-биле хоойлу-дүрүм, саң-хөө, социал-экономика-тиг механизмдерин ажилдап кылырыңга чогуур күженишкени үндүргөн.

Административтиг реформаларны чорудар, күрүнө эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылган органның ажил-чорудулганың сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажилдар уламчылаан. Эргелеп-башкарылганың үш звенолуг системазың Чазак шийип алган: яамалар, албаннар болгаш агентилелдер. Адырының ниити политиказын яамалар тургузар, ону агентилелдер ботландыра, албаннар аңаа контролду, хайгааралды чорудар. 13 яамы, 5 албан болгаш 14 агентилел ажилдап турар. Харыялар турары адырда байдал дээш сайыттың хууда харысалгасын болгаш аңаа ролюң бедиткен, шийтирилер болгаш төлөвилелдер хүлээп алырыңга база оларны ботландыраарыңга ону катаптаар байдалдан чайлаан. Чазактың чаа составы тургустунган.

Тус чер бот-башкарылган органның тургустунарың салдар чедирер адырда эң чугула болгаш сонгаарладып болбас сорулгаларың бирээзи болза, «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганың организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг № 131 хоойлу ботландырының нормативтиг хоойлу-дүрүм, саң-хөө экономика-тиг байдалдарың хандыраы турган. 143 муниципалдыг тургузулгалар, оларның 17-зи муниципалдыг районнар, 2 хоорай округу, 120 көдээ болгаш 4 хоорай чурттакчылыг черлер тургустунган. 57 организастыг хемчеглерни, ооң иштинде муниципалдыг тургузулгаларга хоойлу-дүрүм, экономика, социал, саң-хөө база өнү айтирылганың талазы-биле зона семинар-хуралдары эрттирген. Ол хоойлуну ботландыраарыңга белеткел ажилдарының чорудунуң бодунун неделя санында хуралыңга чугаалажып көөр кылдыр Чазактың Ведомстволар аразының комиссиязын тургустан.

Республиканың Чазак 127 нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алган болгаш чүүлдүгүнү көргөн, 63 хоойлу болгаш 54 доктаал тус чер бот-башкарылган органның адырыңга хамааржыр. Муниципалдыг органның практика-тиг дуза чедирер сорулга-биле нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларың 52 хевирин ажилдап кылган.

Тус чер бот-башкарылган органның 3785 нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын ажилдап кылган болгаш хүлээп алган. Муниципалдыг тургузулгаларың органның бүрүн эргелиг состав-биле тургустунган болгаш ажилдап кирипкеннер. Муниципалдыг тургузулгаларың төлээлериниң 2005 чылдың октябрь айда болган организастыг бирги Съездинде Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларың Чөвүлелин тургустан, ооң Уставын хүлээп алган, даргазын болгаш ооң оралакчызын сонгаан, Чөвүлелиң секретариаты доктаамал үндезинниг

байдалда ажилдап турар. Чурттакчылыг черлерниң уставтары, а ол ышкаш муниципалдыг районнарны, хоорай округтарының уставтарының чаа редакциязы ажилдап кылдыңган. Оларның күрүнө бүрткели доозулган болгаш массалыг информация чепсектеринге парлаан. Тус чер бот-башкарылган органның нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын парлаарың республиканың Чазак 3,8 млн. рубльди үндүргөн.

Муниципалдыг тургузулгаларга практика-тиг дуза чедирери-биле Чаа-Хөл кожуунун чурттакчылыг черлеринге Чазак хүннерин эрттирген. Кожууннар юбилейлеринге, ооң иштинде Чөөн-Хемчик кожуунун 240 чылыңга, Барыин-Хемчик кожуунун 80 болгаш Туран хоорайның 120 чылыңга белеткелдер талазы-биле Чазактың үнүүшкүнүг хуралдарың организастаан.

Кадрлар. «Тыва Республиканың күрүнө хамааты албанының дугайында» хоойлуң төлөвилели ажилдап кылдыңган. Сибирьниң күрүнө албанының академиязыңга күрүнө болгаш муниципалдыг тургузулгалардан 32 албан-хаакчы мергежилни бедиткен, 122 кижин ийги дээди эртемни чедип алган. Академияның Кызыл хоорайда төлээ чери 184 дыңнакчыны «Күрүнө болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылган», «Саң-хөө болгаш чээли», «Банк херээ», «Юриспруденция» деп мергежилдерге хаара туткан.

Россияның күрүнө албанының академиязыңга 3 күрүнө албан-хаакчы мергежилни чаартып, белеткелди эртеркен, мергежилни 5 кижин бедиткен, аспирантураге 2 кижин кирип алган, 3 дыңнакчы ийи дугаар дээди эртемни чедип алган. Россияның ведомстволарының өөредилге черлеринге 80 кижин билин бедиткен.

Тываның кадрлар мергежилни бедидер күрүнө институтунун баазыңга муниципалдыг тургузулгаларың 930 удуртукчуларын болгаш депутаттарын өөреткен.

Күрүнө болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар кадрларының курлавырын тургузар ажилды чоруткан. Яамыларда, ведомстволарда, муниципалдыг тургузулгаларда 306 кижин кирген удуртук кадрлар курлавырының персоналдыг медээлери кирген компьютер программазын тургустан. Стажировка эртер планны кылган.

Кадрлар белеткээриниң бир кол угланыышкы болза, республиканың экономика болгаш социал адырларыңга дээди болгаш профессионал ортумак эртемниг специалистерге хереглел анализин кылыры апарган. Россия Федерациязының улус ажил-агый организацияларыңга эргелеп-башкарылган кадрлары белеткээр Президент программазының талазы-биле чедик кандидаттың федералдыг комиссияга шийилге эртен.

Кадрлар хандырылганың айтирылгаларын специалистер белеткээриниң күрүнө чагыын ботландырып, студентилер өөредир чарыгдалдарың долу төлээр керээлер талазы-биле күүседип, республика яамылары, ведомстволары, муниципалдыг органның өөредилге черлери-биле кады хөделишкенини органиастаап, профессионал угланыышкы ажилдарың чорудуп тургаш, шийтирилээн.

Ниити республикада кадрларга хереглел байдалын алыр болза, 1867 специалист херек бооп турар. Республиканың дашкаар 166 өөредилге чери-биле дугуржулга чедип алдыңган, олар 1769 тускай сорулгалыг өөредилге олуттарың берген. Россияны болгаш республиканың өөредилге черлериниң тускай сорулгалыг олуттарыңча 1433 абитуриент кирип алган, оларның 982-зи дээди өөредилге черлеринче, тускай ортумак өөредилге черлеринче 451 кижин өөренип кирген. Дээди болгаш ортумак профессионал билиглиг специалистерни белеткээр талазы-биле күрүнө чагыы 95,5 хуу күүсеттинген.

Эге профессионал билиглиг специалистерни болгаш ажилчы кадрларны белеткээринге күрүнө чагыын 2005 чылда бир дугаар тургузуп кирген. Ниитизи-биле кадрларга хереглел 111 мергежилдерге 4124 кижин бооп турар. Күрүнө чагыы 70 хуу күүсеттинген.

Чазактың ажил-чорудулгасы квартал санында тургустунган планнар-биле чоруп турар. Чазактың болгаш ооң Чөвүлелиниң 117 хуралдарыңга 1500 доктаал, 181 шийтир болгаш 389 айтиышкың хүлээп алдыңган. Чазак Даргазының 291 Чарлыы, 104 Айтиышкыны үнгөн. Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның иштики чаңгы аай регламентизи бадылтылган. Чазакче 6362 документ кирген, ооң иштинде федералдыг яамылардан, ведомстволардан, регионнардан келгени — 2856. Хамаатыларның кириген делеглеринче, чагаа-бижиктеринче онза кичээңгейин угландырып турар. 2058 чагаа-бижиктериниң 361-и болур-чугууру-биле шийтирлеттинген, 666-зын сайгарып көрүп турар, өске артыкканарыңга харыыларны берген. Чазак Даргазы хууда айтирылгаларың 293 хамаатыны хүлээп алган. Чазак кежигуннун 1214 хонуктун 407 сургакчылаашкынарның үнгөн, ооң иштинде республикадан дашкаар сургакчылаашкының саны 151.

Республиканың Чазак федералдыг эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың күрүнө органның 2006 чылда Федералдыг бюджеттин Тыва Республика талазы-биле туружун камгалаар, ооң социал-экономика-тиг хөгжүлдези-биле болгаш айтирылгалары белеткээринге болгаш сайгарып көөрүңге идея-кейил ажилдаан. Чазак Даргазының Президентинин Администрациязының, Россия Федерациязының Чазаның Федерация Чөвүлелини, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнө Думазының,

Россияның яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары-биле 87 ужуражышкынарны болган. Федералдыг ведомстволарга республикаже демир-орук тудуунун база Элегестин хөмүр-даш курлавырларлыг черин шингээди алырының талазы-биле, чылыг-энергетика комплекзиниң реформазы болгаш өске-даа айтирылгаларга хамаарышкан хуралдары эрттирген.

Ада-чурттун Улуг дайыныңга Тиилелениң 60 чылын белеткээр болгаш ону эрттирер талазы-биле Россия Федерациязының Органиастыг комитеди-биле кады хоочуннарны амыдыралын, чуртталга байдалын экижидер талазы-биле тодаргай ажилдар кылдыңган.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның Россия Федерациязының Президентиниң Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи база ооң аппарады-биле харылзааның Чурумун бадылаан. Республиканың Баштыны, ооң оралакчылары, яамылар болгаш ведомстволар удуртукчулары СФО-нун Чөвүлелини бүгү хуралдарыңга, эрттирип турары өске-даа хемчеглеринге киришкен. СФО-нун Аппарадының ажилдакчылары кышкы белеткелдиң ажилдарының байдалын хынап, ол айтирыг талазы-биле методиктиг дуза чедирери-биле, терроризмге удур камгаладың хемчеглериниң күүселдезин көрүп, республикага чораан.

Республиканың Чазаның ажылын массалыг информация чепсектеринге доктаамал чырыдып турган, аңаа 3,5 муң материалдарны парлаан. Яамылар болгаш ведомстволар удуртукчулары-биле журналистерниң ужуражылгаларын доктаамал эрттирип турган. Тус черниң телеканалдарыңга күүсекчи эрге-чагырга органның удуртукчуларының киргизилгези-биле дорт 40 эфирин эрттирген, ооң 3-жү — Чазак Даргазы-биле эртен.

VI. Корум-чурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраы

Республиканың Чазак хоойлу-дүрүмү, корум-чурумну база хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраар херекче хоойлу-дүрүм камгалаар органның эрге-чагырганың күүсекчи органның база тус чер бот-башкарылган органның харылзаазын экижидериниң айтирыныче чугула кичээңгейин угландырып турган. Кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдин айтирылгаларың Чазак хуралдарыңга ай, Чазак Даргазыңга болур оперативтиг хуралдарга неделя санында сайгарып чугаалажып турган.

Кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдин айтирылгаларың талазы-биле республика чергелиг хуралды эрттирген, улусчу дружиналар органның эрге-чагырганың күүсекчи органның база тус чер бот-башкарылган органның харылзаазын экижидериниң айтирыныче чугула кичээңгейин угландырып турган. Кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдин айтирылгаларың Чазак хуралдарыңга ай, Чазак Даргазыңга болур оперативтиг хуралдарга неделя санында сайгарып чугаалажып турган.

Кожууннарны болгаш хоорайларны иштики херектер органның ажил-чорудулгасы сайзыралды алган, оларның материал-техника баазыын база кадр составын быжыглаар талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Юридиктиг дээди эртемни 82 ажилдакчы чедип алган, Россияны ИХЯ-зының өөредилге черлеринче 98 кижин кирип алган, ол өөредилге черлериниң 54 доозукчунун иштики херектер органның албаннарында хувааган. Республиканың ИХЯ-зының өөредилге төвүнүн баазызыңга 142 ажилдакчы мергежилни бедиткен. Россия Федерациязының ИХЯ-зының Бүгү-россия эртем-шинчилел институту-биле «Өг-бүлеге кем-херек үүлгедиглериң айтирылгалары болгаш ону шийтирилээр арга-хевирлери» деп темалыг эртем-практиктиг шинчилелдер чорударының талазы-биле дугуржулга чедип алдыңган.

Республиканың Иштики херектер яамызы федералдыг болгаш республика бюджеттериниң ашка-хөреңгизиниң күүселди-биле хоорайларны болгаш кожууннарны иштики херектер килдистеринге 60 автомашинаны, 313 радиостанцияларны, 62 компьютерни алган.

Кем-херек үүлгедиглери болгаш корум-чурум хажыдышкынарнының профилактиказының талазы-биле херектер ителгезиниң болгаш оларны аждарының түңнелдерин бедидер, алкоголь продукцияларының, ок-чепсектиң болгаш наркотиктерин хоойлуга удур саарылгазын, мал оорун илередир, республиканың автотранспортыңга транспорт озал-ондаан кызырар сорулгалыг 30 ажыг комплекстиг операцияларны чоруткан.

Отчеттуг үеде 10301 кем-херек үүлгедиглери бүртүктеттинген, 2004 чылда байдал-биле деңнээрге ол 13,1 хуу өскөн. Херектер аждары 53,8 хуу. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиглериң саны 10,3 хууга өскөн, сагышты-биле кылган өлүрүшкүннөр саны турган деңнелинде артык. Кижин чидириг автотранспортуларны саны 23,8 хууга, квартира оорлаар чорук — 20,4 хууга кызырылган. 1656 кем-херекти эирик турган кижилер, 511-ни назы четпээрнен, 4130 херекти ажил чок кижилер

үүлгеткен, моон мурнунда кем-херек үүлгеткен кижилерге 1096 херек онаажып турар. Спирт холуксаалыг 44,7 муң литр суук чүүлду хоойлу-дүрүм камгалаар органнар хавырган, алкогольду болгаш хоралыг арагаларны чажырып садып турган 46 «адрестерни» илереди чок кылган. Кем-херек үүлгедишкени Эрзин кожуунда 34 хууга, Тожуда — 21,1, Бай-Тайга кожуунда 10, Чеди-Хөлде — 4,5 хууга кызырылган, оон иштинде аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедишкенин саны — 59,8 хуу, 39,5; 2,6; 4,4 хуу баткан.

Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедишкенин саны Өвүр кожуунда 58,5 хуу, Тес-Хемде — 35,3, Чаа-Хөлде — 19,1, Кызыл кожуунда 18,2 хуу, Кызыл хоорайда 20,8 хуу көвүдээн. Сагышты-биле кижини тынынга чедер чоруктарын санынын өзүлдэзи Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Тес-Хем кожууннарда болгаш Ак-Довурак хоорайда бүрүктеткен.

Наркотиктер саарылгазын хоойлуга удур чорудуп турар адырда 233 кем-херек үүлгедишкени илереттинген, аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедишкенин саны 82 хуу, а 67,4 хуу наркотиктиг, мээ-медерелге аар уруктарлыг чоруктарын болгаш аңаа дөмөйлөшкөк чүүлдерни саарылгазы-биле холбашкан. 106 кижиге хамаарыштыр доозулган 102 кеземче херзэн судче дамчыткан, оон иштинде 29 херекти баш удур дугуржулгалыг бөлүк кижилер үүлгеткен, 2-зи — организастыг кем-херек бөлүүнге хамааржыр. Наркотиктиг бүдүмелдерни ажык саарылгазын хажытканы дээш 11 кеземче херзэн оттурган. Хоойлуга удур саарылгадан 323 кг наркотикти хавырган. Административтиг 31 хоойлу-дүрүм хажыдышкынын илереткен, оон 8-ин эптештирилге судтарынга көөрү-биле дамчыткан, 38,5 муң рубль түнге торгаалды онааган. «Мак» деп операцияны чорудуп турган үед наркотиктиг үнүштерни хоойлуга чөрүштүр чыып, транспортка ап чораан база саарып турган 125 кем-херек үүлгедишкенин илереткен, аңаа хамаарыштыр 114 кижиге кеземче херзэн оттурган.

Черлик конопля өзүп турар 17 муң гектар черниң 11,2 муң гектар шөлүнге ону узуткаар талазы-биле база Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Каа-Хем кожууннарда оон-биле аажок бокталган шөлдерни аштаар ажылды чоруткан. Федералдыг болгаш республиканың массалыг информация чепсектеринге 138 материалдарны парлаан, наркоманияны болгаш оон-биле холбашкан кем-херек үүлгедишкенин хамаарыштыр хөй-ниитиниң бодалын тургузарынче угландырган социал уjur-дузалыг 3 реклама роликти белеткэн.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун тургузар, онза уjur-дузалыг объектилерин болгаш хөй кижилер чыылган черлерни идегелдик камгалалын чорудар, **чурттакчы чонну террорисчи байдалдыг хөдөлишкенин камгалаар** кемчелерни күш-тедирер талазы-биле ажылдарны 1998 чылдын июль 25-те № 130 «Терроризм-биле демисел дугайында» Федералдыг хоойлуга болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын дүүштүр чорудуп турар.

Терроризмге удур регионалдыг болгаш муниципалдыг комиссиялар ажылдап турар. Терроризмге удур регионалдыг комиссияны хуралдарынга республика девискээринге бооп болур терроризмниң актыларын чайладыр, чүдүлгө болгаш аныктарнын радикал организацияларынын ажыл-чорудулгазынга удур туржур кемчелерни организастаарынын дугайында; Кызыл хоорайнын аэропортунга, «Тыва-энерго» ААН-ниң объектилеринге, суг чыылдырар черлерге, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ниң частыр чүүлдерлиг складтарынга режим-камгалал кемчелерин боттандыраарынын дугайында кемчелер талазы-биле айтырылганын чугаалажып көргөн.

Кызыл, Ак-Довурак хоорайларнын каыт бажынарнын, амыдырал хандырылганынын адырларын, онза айыылдыг объектилерниң терроризмге удур камгалалын хандыраар; өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш уран чүүлдүн, социал камгалалдын, күш-культура болгаш спорт албан черлеринге, хергелелдин болгаш ачы-дуза рыногунун бүдүрүлгелеринге терроризмни сагындыраарынын болгаш чайладарынын; республика девискээринге биологтуг айыыл чок чорукту хандыраарынын талазы-биле Чазактын хүлээп алганы 10 доктаалын боттандыраар талазы-биле кемчелер алдынган.

Кижилерни тудуп алыры-биле холбашкан онза байдалдар айыылы тургустунуп келген таварылгада терроризмге удур субъектилериниң ажыл-чорудулгазын, хөдөлишкенин ажилдап кызыр сорулга-биле Кызыл хоорайга план езугаар

«Набат» дээр өөредилге-шенелде кичээлдерни эрттирген болгаш оперативтиг 3 шенээшкенин чоруткан.

Хамаатыларнын массалыг чыгылы объекттинге террорисчи акт азы айыылдыг байдал тургустунуп келген таварылгада аңаа удур хөдөлишкенин тодардыр талазы-биле оператив-тактиктиг өөредилгени Тыванын күрүне филармониязынга эрттирген.

Күрүне кызыгаарын камгалаар айтырылгалар талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарнын болгаш күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарнын аразында кады ажылдажылгазы экижээн. Кызыгаар чоогунда чурттакчы черлерниң чону-биле кызыгаарга хоойлуга чөрүшкөк ажыл-чорудулганы болдурбазы-биле сагындырыг-профилактика ажылдарын чоруткан. Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын, Моолдун күрүнениң Улуг Хуралынын кежигүннериниң болгаш Тыва Республиканың Чазаанын күрүне кызыгаарынын россия-моол кызыгаарынын тыва участогунга кызыгаар чорумунун айтырылгаларына тураскааткан ужуражышкыны болган. Ийи таланың кызыгаар төлөөлөрүнүн деңгелинге 4 ужуражышкыны эрттирген.

Материал-техниктиг хандырылганы быжылгаар, кызыгаар нарядтарынын сырып болурун улгаттырар талазы-биле кемчелерни боттандырган. Россия Федерациязынын кызыгаар шериглериниң команддылалы-биле 2006 чылда «Ак-Чыраа» кызыгаар заставазын тудар, «Качык» кызыгаар заставазын тударынын телевизел-смета документилерин ажылдап кылып дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Ап чоруткан мындыг кемчелер кызыгаар албанынын ажыктын бедиткен. Кызыгаар чорумунун 104 хажыдышкынын туткан. 46 кижини кирешкен 27 кеземче херектерин болгаш административтиг эрге-хоойлу хажыдышкынын дугайында 92 херекти оттурган. 23 санын бооларны, 212 ок-чөмзөкти хавырган. Россия болгаш моол хамаатылардан 845 баш мал оорлатканын дугайында 67 билдиришкенин кирген. Дилээшкенин ажылдарын чорутканынын түнелинде 185 баш малды тыпшак, моол талага, а 19 баш малды — россия талага дамчыдып берген. Кызыгаар кежилдир 3004 баш мал кадарып чораан 54 таварылганы бүрүктээн.

Россиянын Чепсектер Күштериниң хүрээлинде албан эрттери-биле 1374, оон иштинде 208 кижини кыйгырткан болгаш чоруткан. Шериг кезээн каапкаш, кара туразында дескен 31 шериг албан-ныгларны дилеп тыпшак, олардан 15 кижини албан эрттирип турган черлеринче чоруткан. 2006 чылда республиканың келдиришкенин пунктузунун бажынын тудуп эгелээр дугайында республика Чазаанын саналын Россия Федерациязынын Камгалал яамызы деткээн.

Тыва Каайлы административтиг эрге-хоойлу хажыдышкынын дугайында 77 херекти оттурган, 331,4 муң рубль түнүг торгаалдарны онааган, 187,9 муң рубльди тыртып алган, 214,7 муң рубль түнүг барааннарны хавырган. 17 миллион рубльдин барааннарны хураап ап хавырган. Илереткен контрабанда фактыларынын талазы-биле 5 кеземче херзэн оттурган. Материал-техниктиг баазаны быжылгалат турар 7 санын автотранспорту алган. Кызыгаарда эрттирилге пунктуларынга үн болгаш электронуг харылааны хандыраары-биле амгы үениң спутник дериг-херекселдерин садып алыр болгаш 2006 чылдын эгезинде ажылдала кириер.

Кеземче-күселде системазын чаартыр талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаны боттандыраар сорулга-биле дааранылга бүдүрүлгезин калбартырынга, көдээ ажыл-агый техниказы болгаш дериг-херекселдер садып алырынга, бенобетон бүдүреринге 400 муң рубльди үзүп берген. 818 муң рубль түнүг дүк чуур дериг-херекселдерни 5 чыл хуусаада халас ажылгаары-биле дамчыдып берген. Отчеттуг чылда шиткелдер күсседи албан черлери 11,4 млн. рубльдин бараан продукцияларын бүдүрген болгаш ачы-дузанын чедирген. Оларнын бюджеттен дашкаар сорулгалары 14,4 миллион рубль болган. Дерт дузалал ажыл-агый ажылдап турар, оларда 1872 га көдээ ажыл-агый черлерин, оон иштинде 371 га тарылга шөлдерин, 1500 га оदारларны быжылгаан. 200 баш бода малды, 1022 баш хой, өшкүнү, 320 хааваны, 55 аытты, 240 тоолайларны тудуп турар.

Кызыл хоорайда №1 СИЗО-нун режимниг чаа бажынын, 150 кижини чурттап нити чуртталга бажынын ажылдала кириген. 13,5 млн. рубльди шингээди алган. Эм-таң, ме-

дицина дериг-херекселдери болгаш аш-чем продуктулары садып алырынга акшалаңдырышкын өскөн, оон түнелинде шиткелдер күсседи албан черлеринге өкпе аары-биле аарыры 6 катап кызырылган.

Миграция албаны 37 ажыл берикчинин хөлезилеп алганы даштыкы 196 хамаатыны ажылга тургузар чөпшээрелдерни берген. Россия Федерациязынга даштыкы ажылчын күжүн ажылгаарынын чорумун хажытканы дээш 342 даштыкы хамаатыны илереткен болгаш административтиг харысалганы онааган. 124,5 муң рубль түнүг торгаалдарны онааган. Судтар даштыкы 23 хамаатыны республика девискээринден үндүрүп чорудар дугайында шиттирли хүлээп алган.

Тыва Республика талазы-биле федералдыг бүрүктел албанынын эргелели шимчeves өчүгө эргелер реестрин кириер талазы-биле 10,7 муң бүрүктелдерни чоруткан. Шимчeves өчүгө бүрүктел кылганы дээш күрүне хөргөзгизинге 7 млн. рубльди тыртып кириген.

Катап тургускан 10 хөй-ниити каттыжышкынын бүрүктээн, оон мурнунда бүрүктээн хөй-ниити каттыжышкынын болгаш шажын-чүдүлгө черлериниң тургузуку бүрүктел документилеринге 11 өскерилгени болгаш немелдени кириген. Хөй-ниити каттыжышкынын дүжөринин дугайында 42 дилег билдиришкенин судче кириген болгаш хандырган.

Республика девискээринде **болчукчуларнын 7 коллегияларын**, оларнын 47 кабинеттерин тургускан. Күрүнениң 11 **нотариус контораларын** ажыткан. Кызыл хоорайда хууда практика-биле 5 нотариус ажылдап турар.

Чаргы чарар судьяларнын ажыл-чорудулгазын хандыраары-биле Каа-Хем, Кызыл, Танды кожууннарда болгаш Ак-Довурак хоорайда ажылдаар бажынарны берген. Кызыл хоорайнын суд участкарынын каттышкан канцеляриязын тургускан. 2005 чылда чаргы чарар судьялар 12,6 муң негелде, 418 кеземче болгаш 10,8 муң административтиг херектерни азы 2004 чылдаазындан 3,1 муң херек хөйүн көргөн. Орук шимчээшкенин дүрүмүн хажытканы дээш 619 кижини кезеткен, 1289 чолаачынын машина башкараар эргезин казаан.

Тыва Республика талазы-биле суд приставтарынын федералдыг албан эргелелинде күсседи уjurулуг 22876 херек турган, оон 18712 херекти күссеткен, 157 млн. рубльди тырткан. Суд приставтары административтиг хажыдышкынын дугайында 389 болгаш 20 кеземче херектерин оттурган.

Техногенниг халаптардан, өрттерден болгаш онза байдалдардан хамаатыларнын айыыл чок болурун хандыраар талазы-биле ажылдарны чоруткан. Республика девискээринге техногенниг байдалдыг 11 онза байдалды, 553 өрттерни бүрүктээн, оларнын чедирген материалдыг коргалыг 6,8 миллион рубль болган, 29 кижини өлгөн, бо дээрге 2004 чылдаазындан 1,7 катап эвээш, 28 кижини балыг-бышкынга таварышкан. Кызыл хоорайда, Танды, Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Тере-Хөл, Каа-Хем, Тожу кожууннарда үнүп турар өрттерниң саны өскөн.

Өртке удур айыыл чок болурунун дүрүмүн хажытканы дээш 1255 административтиг кеземчени баш 1,2 млн. рубль түнүг торгаалдарны онааган. Болган өрттерге 339,5 муң рубль торгаалды онааган, 19 кеземче херзэн оттурган.

2006 чылда кем-херек үүлгедишкени-биле демиселдин кол сорулгалы болза эрге-хоойлу хажыдышкынын социал эрге-хоойлу профилактиказын тускай углангышынга боттандыраар, милициянын участоктар инспекторларынын ажыктыг ажылдаарын болгаш ролон бедидерин организастаары, хөй-ниитиниң корум-чорумун быжылгаарына хамаатыларнын болгаш оларнын хөй-ниити тургузулганын идепкейлик киржилгезин хандыраар болур. Тус чер бот-башкарылга органнарнын хамаатыларнын айыыл чок чоруун хандыраары болгаш боттарынын девискээрлеринге хөй-ниитиниң корум-чорумун камгалаары дээш чон мурнунга харысалгазын бедидери болур.

Түннели

2005 чылдын социал-экономиктиг хөгжүлдэзин дугайында отчетту доозуп тура, Тыва Республиканың Чазаа дараазында чугула чүүлдерни демдеглээри эргежок чугула деп санап тур.

1. Республика Чазаанын ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралына оон Айыткалында, Россия Федерациязынын Президентизи

В.В.Путинниң тодаратканы, мурнады көргөн ниити-национал сорулгаларга дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазынын экономиканы улам ыңай хөгжүдери, ниити девискээр продуктузун ийи катап улгаттыраарын болгаш республикада чоннун чагай чоруун бедидеринче угландырганы кемчелерни боттандыраар талазы-биле Айыткалында салган сорулгаларны барымдаалап боттандырган.

2. 2005 чылдын чугула социал-политиктиг болушкуну — Улуг Тилелениң 60 чылын байырлааны болур. Юбилей байырлааны дүүштүр патриотизмни бедидер, чоннун чагыс эвин быжытлаар, Тываның федералдыг төп-биле база Россиянын девискээрлери-биле кады хөдөлишкенин калбартыр база быжылгаар аргаларны берип турар хөй-ниити уjur-дузалыг кемчелерни эрттирген.

3. Экономика адырлары ниитизи-биле хөгжүлделиг болган. Баш удур медээлер езугаар алырга, республиканың ниити девискээр продуктузу 10 хуу өскөн. Иштиги рынокка тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин туржугу быжыгып турар. Инфляция темпизи россия ортумак деңгелден чавыс болурун чедип алган.

4. Айда алыр ортумак шалың 12,4 хуу, пенсиялар хемчээли — 17, кижини бурузунга онааштыр ортумак орулгалар — 7,9 хуу өскөн. Эрткен чылын чигелдерин болгаш социал магадылдарны акша компенсациялары-биле солаанындан орулгалар өскөн.

5. Чоннун чайгаар өзүлдэзинин көргүзүлгери чуртта ортумак деңгелден бедик болган, ие-чаштын өлүп хораары эвээжээ. Эм-таң-биле хандырылга, чоннун чигел-делиг кезиниң санатор-курорт хандырылганы экижээн. Ниитизи-биле аарыры чавызаан.

6. Бүдүрүлгени хөгжүдериңде үндөзлээш, үндүрүп онаар баазаны калбартырынын күсели-биле быжылгаан бюджеттин хууда орулгаларын 21 хуу өстүргөн. Федералдыг бюджеттин чарыгдалдар хүлээлгелерин республика эрге-байдалынче шилчткенинге холбашкан бергелер турза-даа, быжылгаан бюджетти артыкшылдыг күссеткен.

7. Федералдыг № 131-ФХ Хоойлуну боттандыраар талазы-биле улуг ажылды чоруткан, оон ачызында республика 2006 чылдын январь айдан эгелээш, үш деңгелди бюджетче долузу-биле шилчээш.

8. Ынчанмыже, элээн каш туруштар талазы-биле боттуп бурунгаарлашкын чедип алдырмаан. Мал ажылынга малдын кол хевирлериниң баш саны кызырылган, тарааның ниити чылдазы эвээш болган. Чамдык чугула объектилерни ажылдала кириип шыдаваан. Үүлгеткен кем-херектерниң, оон иштинде аар херектерниң ниити саны өскөн.

2006 чыл республика хөгжүлдэзинге чугула үе-чада болур. Чоннун күш-ажылчы идепкейинин, бизнести хөгжүдериңин болгаш В.В.Путинниң айтканы, мурнады хөгжүдериңин национал төлөөлөрдери боттандыраарынын күсели-биле яды-түрөңгү чорукту ажып эртериниң база хамаатыларнын амыдырал деңгелин болгаш шынарын бедидер, чурттуң Президентизиниң болгаш Россиянын Чазаанын айткышкынын боттандыраар талазы-биле эрге-чагырганын бүгү деңгелдеринин болгаш адырларынын күженишкенин ажылдаары негеттине берген.

Бо бүгү деңгелдерге болгаш звено бүрүзүңге эргелеп-башкарылганын ажыктыын база кадрларнын харысалгалыг болурун үндөзү-биле бедидерин негеп турар. Чазак тус черниң бот-башкарылга органнарны онза идегеп турар. Бөгүн оларнын эргезинде өчү, чер, бойдус, күш-ажыл болгаш сан-хөө курлавырлары кирген, олар оон ачызында тус чер бюджеттеринин хууда орулгаларын өстүрер хүлээлгели.

2006 чыл — республиканың Улуг Хуралынын депутаттарынын соңгулдаларынын чылы. Ук соңгулдалар демократияга болгаш ажык-чарлыг чорукка үндөзүлгелерин хойлууга дүүштүр эртер дээрзинге Чазак идегеп турар. 2006 чылдын октябрь айда чоннун эрге-ажыктарын камгалаар аргалыг, чаартынган парламентини тургузар.

2005 чылда чедип алган чүгээр түннелдерни быжылгалат шыдаар бис, республика 2006 чылдын улуг сорулгаларын күсседи шыдаар дээрзинге бүзүрелин Чазак илередиң тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2006 чылдын февраль 12, Кызыл хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 15000. Чагыг 15.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчылдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортаагы Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүрүктээн.
Херечиледдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туржугу-биле дүүшпей барып болур. Айыггынын санына болгаш өске-даа фактылары, дыңдыгылары дээш авторлар боттары харышпаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.